

Шарқ мутафаккирлари

Ҳалим Худойназаров

АБУЛҒОЗИ БАҲОДИРХОН
тарихчи ва адиб

63.3(5У)

X 87

Муҳаррир — МУҲИДДИН ОМОН

Худойназаров Ҳ.

Абулғози Баҳодирхон тарихчи ва адиб.— Т.:
Ўзбекистон, 1994.— 56 б.— (Шарқ мутафаккирлари).

Рисолада XVII асрда яшаб ўтган, халқимиз маданияти тараққиётига самарали ҳисса қўшган тарихнавис аллома, ўзбек адабиётида ўчмас из қолдирган адиб Абулғози Баҳодирхоннинг адабий мероси тадқиқ этилган. Муаррих адиб қаламига мансуб "Шажараи турк", "Шажараи тарокима", "Манофез-ул инсон" китобларининг бадиий, тарихий ва ижтимоий қадрият сифатидаги мавқеига баҳо берилган.

Кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

63.3(5У)

ISBN 5-640-01735

X $\frac{0503020904-75}{M 351 (04) 94}$ —94

© "ЎЗБЕКИСТОН" нашриёти, 1994.

ТАРИХИЙ ВА АДАБИЙ МУҲИТ

Шайбонийлар ҳукмронлиги даврида, XVI асрда Ўрта Осиёда асосан Мовароуннаҳр ва Хоразмда феодал тарқоқлик кучая бошлади. XVI асрдаги феодал урушларнинг бутун оғирлиги, жабр-жафоси, даҳшати меҳнаткаш халқ бошига тушиб, уни қон қақшатган эди. Темурийлар ва Шайбонийлар ўртасидаги тож-тахт кураши маълум даражада Муҳаммад Солиҳнинг "Шайбонийнома" дostonида ўз ифодасини топган. Шу асар таҳлили муносабати билан профессор Н. М. Маллаев шундай деб ёзади:

"Икки сулоланинг тож-тахт учун кураши натижасида кўп шаҳар ва қишлоқлар хароб бўлади, минглаб кишилар қирилиб кетади, даҳшатли очлик ва оммавий касаллик вужудга келади. Буларнинг ҳаммасига Темурийлар каби Шайбонийлар ҳам баб-баравар айбдор эдилар. Китобхон ўзаро феодал урушларнинг даҳшатли оқибатларини кўрар экан, шоирнинг талқинидан қатъи назар, Шайбонийхон, унинг хатти-ҳаракатларидан ғазабланмай қолмайди"¹.

Абдуллахоннинг Урганч устига уч марта қўшин тортиб бостириб кириши юртга харобалик келтирди. XVI асрда бошланган феодал тарқоқлик XVII асрга келиб янада кучая бошлади. Абдуллахон ва унинг ўғли Абдулмўминхонлар даврида Хоразм жуда кўп маротаба ўзаро қирғинлар гирдобида қолиб, тобора қашшоқлашди ва хонавайрон бўла борди. Талончиликдан ташқари солиқ-олиқлар ҳаддан оширилди. Абулғозининг отаси Арабмуҳаммадхон тахтга чиққандан кейин ҳам Хива хонлигида ўзаро қирғинлар давом этиб турди. Ўзаро тақсимлаб олинган қавм-қариндош бекликлар ўртасидаги фожиали курашлар бу даврда узлуксиз тарзда кечади. Абулғози

1

Маллаев Н. М. Ўзбек адабиёти тарихи. Тошкент: "Ўқитувчи", 1963, 587-бет.

болалик ва ўсмирлик йилларидан бошлаб узоқ ва яқин қариндошлар ўртасидаги салтанат учун олиб борилган аёвсиз курашларнинг гувоҳи бўлиб ўсди. Баъзан бу курашларнинг уруғ ва элатлар ўртасида фитначиликка қирғин келтирувчи даҳшатли боққинларга айланиб кетганлигини кўрди ва ўзи ҳам кўпинча уларда иштирок этди.

Арабмуҳаммад ҳукмронлигининг олтинчи ойида хонлик ҳудудига мингта қалмоқ бостириб киради ва қаттиқ жанглар бўлиб ўтади. Бунинг устига Мовароуннаҳрда юрган Элбарсхон ўғилларидан Хисрав султон Хивага кириб, фитна уюштириб, Арабмуҳаммадни ўлдириб, ўрнига хон бўлишга интилади. Бу фитнанинг ичида бўлганлардан икки киши ушбу хабарни Арабмуҳаммадга етказди. Хон Хисрав султонни ва фитнага бошчилик қилган Найман Сўфи Мирзони тутиб олиб қатл қилдиради.

Арабмуҳаммадхон ҳукмронлиги даврида тож-тахт учун бундай қирғинлар шунчаки қариндошлар ўртасидагина эмас, балки ота ва фарзанд, ака ва ука ўртасида ҳам узлуксиз такрорланиб турди.

Тахтпараст беклар ҳокимият учун тинимсиз ҳаракат қилар эдилар. Бу эса мамлакат сиёсий ҳаётида доимо тинчсизлик келтириб чиқарар, хонликни тўхтовсиз қонли урушлар, жанжаллар гирдобига тортар ва оқибатда оддий халқнинг тобора ғариб ва қашшоқлашишига олиб келарди.

"...Арабмуҳаммадхон тахтга ўлтургандин сўнг ўн тўрт йил бўлганда ...Элбарс султон хоннинг Бастом келганини эшитгач, беш юз киши юборди, "бор, отангни тутиб олиб кел" деб, хон ҳовлига қамалди. Элбарс султоннинг кишилари отдин тушиб, тўрт тарафдин уруш солди. Ул вақтда офтоб ботди. Қоронғу бўлгандин сўнг деворнинг ҳар еридин тушди, хонни отига миндириб, жиловини олиб ярим кечада Элбарс султоннинг олдига олиб келдилар. Отасини бир уйга солди, эшигина киши қўйди, ўттуз йилдан бери йиғилган хазинани олди, тақриб итга ва қушга берди. Отасининг бекларининг барчасини тутдириб, бўлгон молларини барчасини олди".¹

¹ Абулғози Б. "Шажараи турк", Тошкент: "Чўлпон" нашриёти, 1992 йил, 160-бет.

Ҳабаш ва Элбарс султонлар тож-тахт талашиб, отасининг кўзини ўйиб олдилар, сўнгра бунга ҳам қоникмай, "Отасини ва Хоразмшоҳ инисини ва Асфандиёр султонининг икки ўглини, тўртини бир ерда ўлдурди".

Ота ва ўғил, ака ва укалар ўртасидаги қонли тўқнашувлар баъзан уруғ ва қабилалар ўртасидаги фитна-адоват урушига айланиб кетарди. Тож-тахтдан вақтинча маҳрум бўлган Арабмуҳаммаднинг катта ўғли Асфандиёрхон шоҳ Аббос кўмагида куч тўплаб, отаси, укаси ва икки ўғли қасосини дилига тугиб, Ҳабаш ва Элбарслар устига юриш қилади. Меҳнаткаш халқ ўртасида парокандалик бошланади, улар курашаётган томонлардан қайси бири тарафини олишни билмай овора бўладилар. Оқибатда баъзи бир фирибгар шахслар оддий халқ орасига уруғчилик фитналарини сочадилар.

Абулғози акаси Асфандиёрхон ўлгандан сўнг (1643 йил) аста-секинлик билан хонликни қўлга кирита боради. У аввало 1643 йилда Орол хонлигини эгаллагач, Орол ўзбекларига таяниб, Хива хонлиги устига юриш қилади ва 1645 йилда Хива хонлигини ҳам ишғол қилиб, ҳукмронликни узил-кесил қўлга киритади. У хонликда қатъий ва мустақкам тартиб ўрнатгандан сўнг Хива, Орол ва Вазир шаҳарларида бирқанча бинолар, каналлар, масжидлар, тураржойлар қурдирган, ободончилик, деҳқончилик ишларига алоҳида эътибор берган. Унинг ирригация соҳасида ҳам қўллаган баъзи тадбирлари Хоразмнинг иқтисодий ва ижтимоий-сиёсий аҳволи учун катта аҳамиятга эгадир.

Абулғози Баҳодирхон ўз даврининг кўзга кўринган намояндаларидан бўлиб, Хоразм маданияти тарихида унинг ўзига хос тутган ўрни мавжуд. Зеро, ўтмишда ҳам Хоразм илм-фан, маданият тараққий этган диёр саналиб, у ердан кўплаб шоирлар, тарихнавислар, адиблар, астрономлар, табиблар ва математик олимлар етишиб чиққан.

Муҳаммад ал-Хоразмий, Абу Райҳон Беруний, Шаҳобиддин Хивақий, Ҳайдар Хоразмий каби шоир ва олимлар шулар жумласидандир.

Абулғози Баҳодирхон (1603-1664) ўз отасининг номи билан аталгувчи Арабмуҳаммад мадрасасида таҳсил олди. Абулғози ўз ака-укалари ўртасида ўта зеҳнли, қобилиятли бўлган. У замонасининг энг билимдон кишиларидан таъ-

лим-тарбия олди, ёшлигидан халқ оғзаки адабиётини меҳр билан ўрганди.

Хоразм маданияти тарихи, адабиёти билимдони ва намояндаларидан бири Абулғози Баҳодирхон ўз даврининг фарзанди бўлиб, уни XVII аср феодал жамияти тарих саҳнасига кўтарган эди. У ўз "шон-шухрати"ни қайта тиклаш, парчаланиб кетаётган хонликни кучли феодал давлат тарзида марказлаштириш йўлида ҳам қурол, ҳам қалам билан кураш олиб борган ҳукмдор эди. Абулғози барча шарқ ҳукмдорлари каби Шарқ халқлари тарихини, маданий меросни ўрганган, илм-фанга эътиқод қўйган, мамлакатда осойишталик ўрнатишга ҳаракат қилган ҳукмдор олим, тарихчи ва адиб эди.

Абулғози Хоразмда илм-фанни тараққий эттириш ва маданиятни яхшилаш мақсадида ўз саройига бинокорлар, табиблар, шоирлар, тарихнавислар, адиб, ҳаттот ва бошқа касб эгаларини тўплади. Абулғози ота-боболарининг қунт-сизликлари туфайли ёзилмай қолиб кетаётган хонлик тарихини яратишга қатъий киришди ва қобилиятли хаттотларни бу ишга жалб этди. Хоразмнинг ўтмиш маданияти Абулғозида катта иштиёқ ва қизиқиш уйғотган эди. Абулғози "Шажараи тарокима" (1661), "Шажараи турк" (1664) ва табобатга оид "Манофез-ул инсон" (1664) каби нодир асарлар ёзди ва Хоразм тарихчилик мактабига асос солди. Абулғози асарлари у яшаган давр ҳаётини тадқиқ этиш ва XVII аср ўзбек бадиий насри тараққиётини ўрганиш учун қимматли манбадир.

Абулғози "Шажараи турк" асарида ҳар томонлама етук билимдон олим сифатидагина эмас, балки, тарихий воқеаларни бетакрор бадиий тил билан ифода қила олувчи сўз санъаткори сифатида ҳам гавдаланади. Унинг "Шажараи тарокима" номли йирик асарида туркман халқининг тарихи, халқ ижоди ҳақида бир неча маълумотлар келтирилган. Абулғозининг санъат ва адабиётга аҳамият бергани, Хоразмда илм-фаннинг тараққиётига анча куч сарф қилганини ҳам алоҳида қайд этмоқ керак. Шунингдек, унинг қўшни халқлар, биринчи навбатда туркманлар билан дўстона муносабатлар ўрнатишга, халқларимиз ўртасидаги маданий ҳамкорликни ривожлантиришга ҳаракат қилганлиги ҳам мақтовга сазовордир. "Шажараи турк" фақат тарихий китоб сифатида эмас, балки адабий ёдгорлик сифатида ҳам нодир ва ноёб асардир. Унда

муаллифнинг тарихий воқеаларни бадий услубда беришга интилиши, бадий манзара, лавҳа, кишилар портретга, характери, пейзаж, бадий тил воситалари ва бошқа жиҳатлар китобнинг насрий асар сифатидаги қийматини белгилайди.

Абулғози келгуси авлодларга туҳфа қилиб қолдиражак асарини яратишга киришар экан, уйдирма ва сохталикларга йўл қўймасликка, тарихдан четга чиқмасликка ҳаракат қилади. Абулғози Баҳодирхон мазкур асарни битишда форсий ва туркий тилларда ёзилган ўн саккизта манбага таянади. Бу ҳақда унинг ўзи шундай дейди: "Эрон бирлан Туронда ўтган Чингизхон ўғилларининг отларини айтилган тарихлардан ушбу замон фақирнинг олдинда ўн саккиз мужоллик ҳозир турар". Абулғози ўз она тилини яхши билганидек форс-тожик, шунингдек, мўғул тилларини ҳам пухта эгаллаган эди. У ўз асарларини она тилида ёзди. Абулғози Баҳодирхон: —"Бу тарихни яхши ва ёмон барчалари билсин деб, турк тили билан айтдим. Бир калима чигатой туркийдан, форсийдан ва арабийдан қўшмайман, равшан бўлсин деб, туркийни ҳам андоқ айтибманки, беш яшар ўғлон тушунур", — деб ёзади.

Абулғозининг асарлари Шарқ тарихчиларининг — олимларининггина эмас, 1800 йиллардан бошлаб рус ва Ғарбий Европа олимларининг ҳам диққат эътиборини ўзига торта бошлади. Муаллифнинг "Шажараи турк" асари 1825 йилда Қозонда Румянцев, 1854 йилда Г. С. Саблуков, 1871 йилда П. И. Демизонлар томонидан, "Шажараи тарокима" асари эса 1898 ва 1966 йилларда бир неча маротаба рус тилида нашр этилди. Ғарбий Европада эса немис, инглиз, француз тилларида, ҳатто Америкада ҳам таржима қилиниб нашр эттирилди.

Абулғозининг "Шажараи тарокима" ва "Шажараи турк" асарларига улар хусусида илмий изланишлар олиб борган олимлардан Мунис ва Огаҳий "Фирдавс-ул-иқбол" асарида С. А. Толстов "Қадимги Хоразм маданиятини излаб" номли китобида, Я. Ғуломов "Хоразмнинг суғорилиш тарихи", Баёний эса "Шажараи Хоразмшоҳий" китобида ниҳоятда яхши фикрлар билдирганлар. Шунингдек, П. П. Иванов ва А. К. Боровковлар "XVI-XIX асрлар туркман тарихининг манбалари ҳақида мулоҳазалар" номли асарида, Б. В. Лунин "Ўрта Осиё тарихидан очерклар" рисоласида, М. И. Йўлдошев "Хива хонлигида ер эгаллиги ва давлат тузилиши" асарида, Б. В. Бартольд "Маданий ҳаёт тари-

хи" Қ Муниров — "Мунис, Огаҳий ва Баёнийнинг тарихий асарлари", Б. А. Аҳмедов "Кўчманчи ўзбеклар давлати" каби асарларида ҳам Абулғози Баҳодирхоннинг ижодига юқори баҳо берганлар.

Абулғози Баҳодирхоннинг "Шажараи турк" ва "Шажараи тарокима" китобларининг тарихнависликка оид бобларини К. Юсупов илмий нуқтаи назаридан ўрганиб, 1950 йилда "ХУП асрнинг биринчи ярмида Хива хонлиги ва Абулғози" мавзуида номзодлик диссертациясини ёзди ва ҳимоя қилди. Академик Я. Ғуломов Абулғози ҳукмронлик қилган тарихий шароитни тавсифлаб, хоннинг ташкилотчилиги ва ташаббускорлиги ҳақида шундай деб ёзади: "Тарчи тарихда Абулғози ҳукмронлик қилган даврда унинг номига қўйилган канални учратмасак ҳам, Хивани эгаллаган ва Жанубий Хоразмни обод қилиш соҳасида катта ташаббус кўрсатган Абулғози тарихда қолади"¹.

Абулғозининг "Шажараи турк" асари тилшунослик нуқтаи назаридан ҳам ўрганилди. Таниқли туркшунос олим С. И. Иванов "Шажараи турк" асари асосида Абулғозининг "Шажараи турк" асари номли монография ёзди ва мазкур асар 1969 йилда чоп этилди, сўнгра у Ленинградда Абулғози Баҳодирхоннинг "Шажараи турк" асарида феъл ва исм" мавзуида докторлик диссертациясини ҳимоя қилди.

Абулғози "Шажараи турк" асарида жумлаларнинг ниҳоятда содда ва тушунарли бўлишига алоҳида эътибор берган. Зеро, соддалик бадиийликнинг бош мезонидир. Абулғози асарларини тил жиҳатдан ўрганган машҳур рус олими А. Н. Кононов уларни тил фазилатларига кўра "Бобурнома"га қиёслайди. "Абулғозининг нашр қилинаётган бу асари тили билан бевосита шугулланиш ва тил материалларини системага солиш шуни кўрсатдики, асар тили содда енгил. Бу соддалик — лексик, морфологик, синтактик тузилиши жиҳатдан текстда, яъни асарнинг жонли ҳужайрасида бошқача таассурот қолдиради". Майда деталларигача таниш, на топишмоқли на эски, на кам учрайдиган сўз шакллари йўқ"².

¹ Ғуломов Я. Хоразмнинг сугорилиш тарихи, Тошкент: "Фан", 1959, 211-бет.

² Кононов А. Н. Родословная туркмен, Москва-Ленинград, 1958, стр. 116-117.

Маълумки, ёзма адабий тил халқ оғзаки сўзлашув тилидан маълум даражада тиниқлиги, адабий жиҳатдан ишланганлиги билан фарқ қилади. Ана шу нуқтаи назардан олиб қараганда, Абулғози ёдномаларининг адабий тилимиз тараққиётига кўрсатган таъсири ҳам аҳамиятлидир. Бироқ Абулғози асарларининг тилини ўша давр ўзбек халқининг жонли сўзлашув тилига қарама-қарши қўйиб бўлмайди. Чунки, Абулғози халқнинг жонли тили заминида мустаҳкам туриб, уни ўз ёдномалари тили сифатида қабул қилиб, тер тўкиб, маҳорат билан ижодий қайта ишлаб, бадий қимматга эга бўлган адабий тилга айлантиради. "Шажараи турк"нинг тили ниҳоятда равон, жумла тузилиши содда, мантиқан пухта ва тушунарлидир.

Абулғози Хоразмийнинг адабий меросини ўрганиш борасида айрим ишлар қилинди. 1945 йилда марҳум Олим Шарафутдинов нашр эттирган "Ўзбек адабиёти тарихи хрестоматияси"нинг иккинчи китобида "Шажараи турк" асари ҳақида қисқача маълумот ва ундан айрим эпизодлар киритилган. М. Юнусовнинг 1947 йилда XIX аср шоири "Комил Хоразмий ижодиёти" мавзуидаги диссертациясида, В. А. Абдуллаевнинг 1953 йилда "XVII-XVIII асрларда Хоразм ўзбек адабиёти" мавзуидаги докторлик диссертациясида Абулғозининг "Шажараи турк" ва "Шажараи тарокима" асарлари таянч манбаларидан бири сифатида хизмат қилган.

Бобурнинг "Бобурнома"си типидagi Абулғозининг "Шажараи турк" асари ҳам XVII аср ўзбек бадий насрчилигининг муҳим ва ноёб асарларидан бири.

"Шажараи турк" тарихий манба сифатида ҳам, бадий-адабий, сиёсий ёдгорлик сифатида ҳам Абулғози ижодида мумтоз ўрин тутadi ва ўзбек адабий прозасининг етакчи хусусиятларини ўзида ифода этади. "Шажараи турк"да XVI-XVII аср Хоразм тарихини тасвирловчи тарихий воқеалар мавжуд. "Шажараи турк"да эсдалик тарзида баён қилинган насрий парчалар, ривоятлар, муаллифнинг ўз саргузаштлари ва азоб-уқубатлари шу қадар жонли акс эттирилганки, у бадий асардай ўқилади. Абулғози асарларининг туркий халқлар тарихига, Хоразм тарихига оид маълумотлари муҳим аҳамиятга моликдир. Бу икки асар ўзбек тили ва адабиёти тарихини ўрганиш, тадқиқ этишда ҳам муҳим манба ҳисобланади. Халқ оғзаки ижоди билан

яхши таниш бўлган Абулғози мазкур асарларида кўплаб афсона ва ривоятларни ҳам келтиради.

Хоразм Мовароуннаҳрга қараганда яна ҳам кўпроқ кулфатлар маконига айланди. Хоразм аҳолиси бошига XVII асрнинг 70-йилларида яна мотамсаро кунлар тушди. Кўҳна Урганч ёнидан ўтадиган Аму ирмоғи қуриб, шаҳар аҳолисининг тақдири хавф остида қолди. Хон ва бекларнинг зулми етмагандек, табиат ҳам инсон бошига ғамандуҳларини беаёв ёғдирди. Бундай чексиз зулмлар исканжасида чидаб бўлмас даражада эзилган халқ бой-феодалларга қарши тез-тез қўзғолонлар кўтариб турган. Ана шундай қўзғолонлардан бири Суфиёнхон даврида Балхон тоғ этакларида яшовчи эрсари қабиласи орасида бўлиб ўтган. Туркманлар аввал бошда ўлпон тўлашга рези бўлган бўлсалар ҳам, лекин солиқлар ҳаддан ташқари оширилгач, уни тўлашга қурби етмай қолган ва ниҳоят сабр косаси тўлган халқ хоннинг қирқ кишидан иборат солиқ йиғувчиларини ўлдирган. Бундай тарихий лавҳалар Абулғозининг "Шажараи турк" асарида қўйидагича баён этилган "Аму сувининг ёқасинда экин экиб ўлтурган уч ўруғ туркман бор эрди, ани уч эл дерлар эрди: адоқли эл, эли эл, тевачи мунларнинг экинларидан даҳяк (ҳосилнинг ўндан бири) олдилар. Тевачи бирла али элина мол ҳам солиб олдилар. Адоқ элина навкар солдилар..." (353-бет).

Абулғозининг ёшлик йиллари ана шундай зиддиятларга, оҳу фиғонларга лиммо-лим бўлган мураккаб шароитга тўғри келди. XVII асрнинг биринчи ярмидан бошлаб, Хоразм ўзбек ва туркман феодаллари ўртасида ер учун, сув учун кураш майдони бўлиб қолганлигини Абулғози ўз кўзи билан кўрди, ана шу тарихий воқеаларнинг иштирокчиси бўлди. Катта акаси Асфандиёрхон билан биргаликда, Абулғози ҳам тож-тахтни эгаллаш учун курашди.

Абулғози асарларида ўзи яшаган давр, феодализм давридаги зиддиятлар ва уларга қарши фикрлар холис туриб ёзилганлиги, ҳукмрон сифатида унинг бошқа давлатлар билан иқтисодий-маданий алоқаларни ривожлантиришга интилганлиги Абулғозининг ўз халқи олдидаги хизматларидан далолат беради. Абулғози издан чиққан савдо-сотик ишларини, йўлга қўйишга, чет эллар билан маданий алоқага ҳам эътибор берди. У ўзининг элчиси

Давлатманд орқали рус подшосига Россия билан Хива ўртасида савдо муносабатларини мустақкамлашни ва икки ўртада савдо муносабатлари ўрнатишни таклиф қилди. Абулғози Баҳодирхон Хива ва Ҳиндистон давлатлари ўртасида дипломатик ва савдо муносабатларини мустақкамлаш учун Шоҳбобо ва Шоҳжонларни элчи қилиб Ҳиндистонга юборади. Абулғози 1648 йилда Эрон шоҳига элчи юборгач, улар ўртасида ҳам савдо муносабатлари яхшиланади.

Абулғози Баҳодирхоннинг ҳам ижтимоий-сиёсий, ҳам ижодий фаолияти бугунги авлодларга яхши маълум бўлмаса-да, у улкан тарихий шахсдир. Сабаби — Ўрта Осиёда Давлат ва маданиятнинг ривожланишида юз берган қарийб икки асрлик инқироздан кейинги уйғониш Абулғозининг ижтимоий-сиёсий ва ижодий фаолияти билан бошланади. Маърифатпарвар ва билимдон Амир Темур вужудга келтирган шароитда буюк шоир Алишер Навоий бошлиқ улкан алломалар майдонга келгани каби Абулғозидан кейинги даврдаги Хоразмда ҳам юксак маданият ва илму ирфон томон ривожланиш кўзга ташланади. Паҳлавонқули Равнақ, Муҳаммаднӣёз Нишотий, Комил Хоразмий, Мунис Хоразмий ва ниҳоят ўз даврининг Навоийси — Муҳаммадризо Огаҳийнинг серқирра ижодий фаолияти шундан далолат беради. Шу боисдан Абулғози Баҳодирхон ижодий фаолиятини ўрганиш беҳад катта аҳамиятга эгадир.

Абулғози анъаналарини Мунис, Огаҳий, Баёнийлар давом эттирдилар, улар ўз навбатида Абулғози ҳақида тарихий маълумотлар ҳам ёзганлар. Абулғози Баҳодирхоннинг улкан хизматлари шундан иборатки, у деҳқонларни ўтроқлаштиришни тезлаштирувчи тадбирлар қўллаган, Хоразмда суғориш ишларини жорий қилган, хонликни марказлаштиришга интилган, давлатни бошқаришни ислоҳ қилган, илм-фан, маданият ва қурилиш ишларига ҳам катта эътибор берган.

"Бағоят ашъорфаҳм" олим Абулғози Баҳодирхон Хоразмийнинг ижодий фаолиятини тарихнавислик, тилшунослик, адабиётшунослик ва табобат нуқтаи назаридан янада чуқур ўрганиш, бу тарихчи адибнинг адабий меросини халқ оmmasига етказиш биз учун шарафли ишдир.

БОБУР ВА АБУЛҒОЗИ

Ўзбек адабиётида мемуар-ёднома жанрида ижод қилиб, Заҳириддин Муҳаммад Бобур анъаналарини давом эттирган муаррихлардан бири Абулғози Баҳодирхондир.

Абулғози Бухорода, Тошкентда ҳамда Эронда бўлган чоғларида илмий меросга қизиқди ва кўпгина илғор фикрли олимларнинг тарихий асарлари билан танишди. Бу ҳол Абулғозида илғор дунёқарашнинг шаклланишида ва унинг кейинчалик ўз замонасининг маърифатпарвар кишиларидан бири бўлиб етишишида катта роль ўйнади.

У акаси Асфандиёрхон ўлгандан сўнг хон бўлди. Абулғози ҳукмронлик қилган (1645-1663 йиллар) 18 йил мобайнида Хоразм давлатида ички феодал низолар, урушлар қарийб барҳам топди. У давлат тизимини мустаҳкамлаш учун ўзига хос ислоҳатлар ўтказди. Хонликни кенгайтириш мақсадида ҳарбий юришлар қилди.

Абулғози ўз даврига қадар Хоразм тарихига оид дурустроқ бир тарих китоби бўлмаганлиги учун XVI-XVII аср воқеаларига бағишланган тарихий китобга эҳтиёж сезади. Ана шундай муҳим вазифани бажариш учун ҳар томонлама тўла тайёргарлиги бўлган кишини топа олмагандан сўнг Абулғозининг ўзи китоб ёзишга киришади. Абулғози ҳар томонлама путурдан кета бошлаган Хоразмнинг мавқеини тиклашга эътибор берди, мозийни ва ўз давридаги тарихий воқеаларни ўз асарида холис тасвирлашга интилди.

Абулғози Заҳириддин Муҳаммад Бобур анъаналарини давом эттириб, "Бобурнома"га ҳамоҳанг асарлар яратишга интилди ва бу билан Хоразмда тарихий асарлар яратишни бошлаб берди. У мемуар-ёднома яратиш борасида оддий тақлидчи бўлиб қолмасдан, балки Бобурдан тарихий-бадий асарлар ёзиш санъатини ўрганди. "Шажараи тарокима"да туркларнинг афсонавий шоҳи Ўғузхон, унинг авлоди ҳақида, улар замонида содир бўлган воқеалар тўғрисида баён этилади. "Шажараи турк"да асосан, Чингизхон ва унинг авлодлари, хусусан, шайбонийлар хусусида гап боради.

Бобур ўз асарларини Андижон шеvasида ёзган бўлса, Абулғози ўз асарларини Хоразм шеvasида ёзди. Абулғози бу билан бир томондан, ўз она тилига зўр ҳурмат билан

қараганлигини ифодалаган, иккинчи томондан эса, Бобурга ижодий эргашган эди. Дарҳақиқат, Абулғози ҳам Бобур каби ўз бошидан ўтган воқеаларни юксак маҳорат билан чизади. Абулғози тарихий воқеаларни бадиий лавҳа ва шеърлар орқали тасаввур этади. Бироқ у ўз асарини ёзиб тугата олмади. Асарнинг сўнгги 21 саҳифасини унинг вафотидан кейин унинг қариндоши Маҳмуд Урганжий ёзиб тугатди. "Шажараи турк" XVI-XVII аср Хоразм тарихини, ўзбек ва туркманлар тарихини ўрганиш учун беқиёс аҳамиятга эга бўлган фактик маълумотлардан ташқари бевосита Абулғозининг фаолиятини ўрганиш учун ҳам қимматли манбадир. Асарнинг IX-XIII боблари бевосита муаллифнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида маълумот беради.

Абулғози Баҳодирхон ўз замонасининг энг ўткир тарихчиси бўлган. У ўз китобини ёзишга киришар экан, қўл остида мавжуд бўлган ўн саккизта форсий ва туркий тилдаги манбалар билан танишиб чиққанлигини қайд қилади: "Эрон бирлан Туронда ўтган Чингизхон ўғилларининг отларини айтилган тарихлардан ушбу замон фақирнинг (Абулғози) олдинда ўн саккиз мужаллид ҳозир турар" ("Шажараи турк", 4-бет). Буларнинг орасида тарихчи Фазлуллоҳ Рашидиддиннинг (1277-1318) "Жомейт-таворих" (Тарихлар йиғиндиси), Шарафиддин Али Яздийнинг "Зафарнома", Биноийнинг "Шайбонийнома", Мирхонднинг "Равзатус-сафо", Бобурнинг "Бобурнома", Ҳофиз Таниш Бухорийнинг "Абдулланнома", Гулбаданбегимнинг "Ҳумоюннома", Муҳаммад Солиҳнинг "Шайбонийнома" асарлари, Хондамир, Зайниддин Восифий, Абдураззоқ Самарқандий, Жувайний, Ибн Арабшоҳ каби муаррихларнинг китоблари ҳам бўлган, деб фараз қилиш мумкин. Бундан ташқари, у Буқрот, Жолинус, Фахриддин Ғозий, Абу Али ибн Сино ва бошқа алломаларнинг асарлари билан ҳам яхши таниш бўлган.

Бироқ Абулғози асарларининг яратилишидаги асосий манбалар — халқ оғзаки ижодиёти, муаллифнинг бевосита ўз бошидан кечирган тарихий воқеалари, саргузаштларидан иборатдир. Ана шу мўътабар манбалар "Шажараи турк" асарининг композицион қурилишини ва асосий сюжет йўналишини белгилаб беради. Биз юқорида эслатиб ўтганимиздек, муаллифнинг асосий мақсади Хоразм шоҳларининг ёзилмай қолган тарихини тиклашдан иборат

бўлса-да, муаррих ўз асарини олис даврларга хаёлий нигоҳ ташлашдан бошлайди. Тарихий ва бадий асарларни бундай бошлаш анъанага айланиб қолган эди. Шарафиддин Али Яздийнинг "Зафарнома"си ҳам, Рашиддиннинг "Жомеъ-т-таворих"и ҳам шундай бошлангандир. "Шажараи турк"да ҳам бу анъана давом эттирилган.

Гулбаданбегим ўзининг "Ҳумоюннома" асарида ўзбошимчаликларни бартараф қилиш ва Ҳиндистонни забт қилиш учун Ҳумоюн Мирзонинг қайта отланганлигини қаламга олади. Асарда Ҳиндол Мирзонинг ўлдирилиши, Комрон Мирзо кўзининг кўр қилиниши, Ҳумоюннинг буйруғи билан Комроннинг ўлдирилиши, Асқарийнинг ўз акалари томонидан авф қилиниб, Маккага юборилиши каби тарихий воқеалар тасвири Абулғозининг "Шажараи турк"идаги воқеаларга — яъни Арабмуҳаммаднинг кўр қилиб ўлдирилиши, Асфандиёрхон томонидан Абулғозининг Эронга сургунга юборилиши, Афғоннинг рус подшолиги ихтиёрига Москвага юборилиши каби тарихий воқеаларга монанд келади. Асосий масала бу ўхшашликда эмас, бироқ тарихда такрорланиб турувчи тож-тахт учун курашларни илғор мавқеда туриб қаламга олишда Абулғозинга Гулбаданбегим анъаналарининг қўл келганлигидадир.

Абулғозининг "Шажараи турк" асарини яратишдан асл мақсади Чингизхон авлодининг тарихини яратиш эмас, ўзидан олдин ўтган ота-боболарининг ва акаларининг Хоразмда ҳукмронлик қилган даврлари тарихини ёзиб, келгуси авлодларга туҳфа қилишдан иборат эди. Ана шу мақсадда муаллиф тарих яратишга киришар экан, ҳеч бир уйдирма ва сохталикка йўл қўймасликка, тарихий ҳақиқатдан четга чиқмасликка ва бутун асари давомида шу қоидага амал қилишга интилади. У китобхонларига ёлгон сўзламасликка ва ўзини "ғалат таъриф" этмасликка сўз беради.

"Шажараи турк"нинг дастлабки бобларида халқ афсоналари тасвири тарихий воқеаларга нисбатан устуворлик қилган бўлса, кейинчалик тарихий воқеаларнинг афсона ва ривоятлар билан қоришиқ ҳолда берилишида тарихий факт ва далилларнинг аста-секин салмоқли ўрин эгаллай боғганини кўрамиз. Асарнинг саккизинчи, тўққизинчи бобларидаги тарихий ҳодисалар баёни муайян воқеалар ва манбаларга асосланади. Энди муаллиф халқ афсоналари

ва тарихий асарлардаги воқеаларни эмас, балки ўз кўзи билан кўрган, ўзи иштирок этган воқеаларни, ота-онаси, ука-акиси саргузаштларини баён қилишга киришади.

Абулғози "Шажараи турк"ни яратар экан, тарихий воқеаларга ҳолис муносабатда бўлишга интилади. Бу ҳолислик муаррихнинг тарихий манбаларга таяниб иш кўришга ҳамда кўз олдида рўй берган воқеаларга ҳалол ёндошишга интилиши билан изоҳланади. Абулғози ўзининг ёшлик саргузаштларини тасвирлар экан, отаси билан акалари ўртасидаги тож-тахт учун юз берган хунрезлик урушларини ҳам, ўзи иштирок этган жанглардаги ўзининг ютуқ ва мағлубиятларини ҳам, қочқинликда юрган йилларини ҳам, бу йиллардаги ҳимоячи дўстларини ва душманларини ҳам ошқора тарзда, ёки назардан соқит қилиб кетмасдан ҳолислик билан ҳаққоний тасвирлайди. Асарни ўқир экансиз, Абулғозининг Ҳабаш ва Элбарс султон номли ўз акаларига қарши, отаси тарафида туриб жангда мардлик кўрсатганини ҳам, ёв голиб келгач қочганини ҳам, энгагидан ўқ еб сўнгаклари пора-пора бўлганини ҳам, ўлим ҳолатидан базўр қутулиб, бир қанча вақт қувғинда яшаганини ҳам билиб оласиз. Бироқ ҳар бир ижодкор каби Абулғози ҳам ўз даврининг фарзанди эди. У Ўрта Осиёда феодал тузумининг инқирозга юз тута бошлаган даврида яшаб, ижод қилди. Ҳар қандай санъаткорнинг ҳам дунёқараши ўз даври ижтимоий тафаккури ва маданий савияси билан чамбарчас боғлиқ бўлади, давр санъаткор дунёқарашида ўчмас из қолдиради. Шу туфайли ўша санъаткорнинг яратган асарларида яшаган даври билан боғлиқ бўлган айрим чекланишлар содир бўлиши табиийдир. Абулғозининг "Шажараи турк" асари ҳам, албатта, бундан мустасно эмас. Муаллиф объектив мавқеда туриб тарихий воқеаларни тасвирлашга ҳар қанча уринмасин, унинг дунёқарашидаги ўзига хослик, айрим иккиланишлар баъзи тарихий воқеалар тафсилотларини беришда муаллифни бирёқламалик томон тойдиради. Бунинг эса ўзига хос тарихий-сиёсий илдизлари мавжуддир.

Кучли марказлашган давлат тузиш, айрим майда хойликлар ва бекликлар ўртасидаги қонли урушларга барҳам бериш, элу-юртга осойишталик бахш этишга интилиш Абулғози даври учун энг илгор мавқе эди. Марказлашган давлат манфаатларини ҳимоя қилиш ва уни мустаҳкамлаш

сиёсати туфайли Абулғози ўз сулоласининг тарихини яратиб, шу орқали уни янада мустақкамлаш учун курашмоқчи бўлган. Бинобарин, муаллиф, асарда ўзидан илгари ўтган ҳокимларга ана шу нуқтаи назардан ёндашади, уларнинг хулқ-атвори, сиёсати ва хатти-ҳаракатларини тасвирлаб, баъзиларини мақтайди ва улардан ибрат олишга чақиради. Жалолоддин, Темур Малик, Али Султон каби тарихий шахсларни идеал, намуна сифатида тасвирлайди.

Абулғози "Шажараи тарокима" китобида Ўғузхоннинг Турон, Эрон, Ҳиндистон, Миср, Шом, Хитой каби давлатлар билан уруш олиб борганлигию, доимо унинг қўшини ғалаба қозонишини, Ўғузхоннинг татар қўшинларини енгганликларини бир сўз санъаткори сифатида баён этади.

"Урганч деган бир шаҳар, кэнтлари кўп бўлур. Хитойнинг темир қозиқ тарафинда бўлур, ҳинд, тожик ани мочин дерлар. Ўғузхон бориб Тоторхонни талади. Тоторхон кўп черик бирлан урушди. Ўғузхон лашкарини қирди. Ўғузхоннинг лашкари қўлида ўлук мол кўп тушди, кемага юкламоқ (учун) улоқ озлик қилди. Бир яхши ҳаракатли киши бор эди. Ул фикр этиб аробани ясади, андин кўриб аробани ясадилар. Ўлжа молларни юклаб қайтдилар. Аробага қониқ от қўйдилар. Андин илгари оти йўқ эрди, анинг учун Қониқ от қўйдилар. Қониқ от овозин берур эрди. Ясаган кишини Қоний от қўйдилар. Барча қониқли ул кишининг ўғлонлари турур"¹.

Абулғози феодал тарқоқлик ва бош-бошдоқлик авж олган даврда яшар экан, ривожланиб келаётган феодализм тартиб-интизомларини, давлатни идора қилиш усулларини исташи турган гап эди. Марказлашган давлат манфаатларини ҳимоя қилиш ва мустақкамлаш сиёсати туфайли Абулғози ўзини Чингизхоннинг меросхўри ва сиёсат соҳасидаги кичик издоши деб биледи ҳамда ана шу эътиқодга доимо содиқ бўлишга интилади. Шунинг учун ҳам Чингизхоннинг давлатни идора қилиш соҳасидаги барча тадбир ва сиёсатларини Абулғози давом эттиришга интилади. Унинг босқинчиликларини ҳам, меҳнаткаш халқни шафқатсизлик билан қирганини ва

¹ Абулғози Баҳодирхон. "Шажараи тарокима", Ўзбекистон ФАШИ қўлёзмалар фонди, инв. 1 223, 18-19-бетлар.

вайроналик келтирганини ҳам ва бу йўлдаги айёрликларини ҳам ҳимоя қилишга интилади. Абулғози ўзбеклар билан туркманлар ўртасидаги ўзаро урушларни тасвирлар экан, ўзининг миллий манфаатларини намойиш этади.

Мемуар асарлар энг ноёб, энг қизиқ тарихий воқеаларни инъикос эттиришлари билан бирга, уларнинг муаллифлари ўша воқеаларнинг гувоҳи ва ёки иштирокчиси бўлиши билан бирга, тарихнинг ўткир билимдони, қобилиятли, истеъдодли ижодкор ҳам бўлишлари лозим. Бусиз асарларга татиғулик бўлиб қоладиган мемуар асар яратиш мумкин эмас. Абулғози худди ана шу тоифадаги санъаткордир. У ўз авлодларининг унутилиб кетиши мумкин бўлган улкан тарихини тиклашга катта ҳисса қўшди.

Мемуар асарлар бадий адабиётга, жумладан оила хроникаси ва тарихий беллетристиканинг турли кўринишларига яқинлашиб келса ҳам воқеликнинг маълум соҳаларини аниқ ўзида тасвирлаш хусусияти билан ундан фарқ қилади. Бадий адабиёт асарларидан фарқли ўлароқ, мемуарлар махсус бадий адабиёт вазифаларини ҳал қилишни ўз олдига қўймасдан, кўпроқ воқеликни тушунчалар орқали ифодалашга аҳамият беради. Бироқ мемуар билан бадий адабиёт ўртасида баъзан қатъий чегара қўйиб бўлмайди.

Абулғозининг "Шажараи турк" номли тарихий-бадий мемуар асарининг ўзбек адабиёти тарихи ва маданиятини ривожлантиришдаги таъсири шубҳасиз катта. Тўғри, "Шажараи турк"дан олдин ҳам ўзбек адабиётида мемуар асарлар мавжуд эди. Жумладан, Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва Гулбаданбегимларнинг мемуар асарлари ўз даврининг ноёб ёдгорликлари. Бу ҳақда филология фанлари доктори М. Юнусов: "Реалистик тенденция кучли бўлган "Бобурнома", "Шажараи турк" каби мемуарларнинг майдонга келиши, ўзбек бадий прозасини янги босқичга кўтарди. Бобур ва Абулғози Баҳодирхон ўзбек адабий тилини халққа яқинлаштиришда, силлиқлашда катта хизмат қилди-лар"¹, — деб ёзганида, тамомила ҳақли эди.

¹ Юнусов М.. Барҳаёт аънаналар. Тошкент: "Ўзбекистон", 1969, 60-бет.

"Шажараи турк"да ҳам Абулғозига замондош бўлган турк подшоларининг тарихи батафсил тасвирланган, уларнинг шахсий ҳис-туйғулари ҳар қандай муболағадан, пардадан холи, ниҳоятда содда, тушунарли тил билан баён этилган. Абулғозининг тасвир услубида ҳам санъаткорлик сезилиб туради. Жумлалар оддий, шу билан бирга образли. Абулғози ўзи қаламга олган, ўзидан олдин ўтган тарихий шахсларнинг ҳамда ўз замондошларининг биографияларини, уларнинг дунёқарашларини, одатларини, интилишларини, қилиқларини ғоятда жонли ва раво тасвирлайди. Бу жиҳатдан у яратган "Шажараи турк" асари мемуар сифатида XVII аср ўзбек адабиётида ягона, чинакам тарихий тасвир намунасидир. Абулғози ўз асарига киритган ҳар бир шахснинг ташқи кўринишини, баъзан кийинишини, таъбини, одатини ва туркий уруғларнинг ҳудудий жойланишини, табиат манзарасини, иқлимини, хўжалигини, тирикчилик машғулотларини бадий асарлардагидек жонли ва таъсирли қилиб тасвирлаб беради. Умуман олганда, "Шажараи турк" ўзининг бадий, тасвирий услуби, мавзу жиҳатдан кенглиги, хотира тарзида ёзилганлиги ҳамда персонажларга бойлиги, муаллиф тилининг жозибadorлиги ва образлилиги, табиат ва халқ урф-одатларининг жонли тасвирлари жиҳати билан XVII аср ўзбек адабиётида нодир ва беназир асардир.

Абулғози ўзига замондош бўлган тарихий шахслар фаолиятларини, тарихий воқеаларни, қавм-қариндошлари саргузаштларини қаламга олар экан, кўп ҳолатда унинг ўз шахсини воқеалар марказига қўйиб тасвирлаганини кўраимиз. Муаллиф ёшлик даврларидаги тарихий воқеалар баёнини берар экан, китобхон мемуарнинг бош қаҳрамони бўлган Абулғозининг ўз даври воқеаларини чуқур тушунишга интилганини, унинг қалбида туғён уриб турган ташвишлар шахсий қобиқни ёриб чиқиб, ижтимоий маъно касб этганини, у ҳамиша эл-юрт тинчлиги, фаровонлиги томон талпинганини кўради. Абулғозининг ёшликдаги орзуси — содда тушунчасига кўра: "Агар элу халқ йиғилишиб ўлтира бўлур бўлса ва ё бир иш бошқармоқ қўлидан келур бўлса, анинг учун бир мардга подшо от қўйиб, уйнинг тўрида ўлтуртириб, барча инон-ихтиёрин анинг қўлига бермоғи"¹ лозим. Ёш Абулғозининг бу руҳий

¹ Абулғози Баҳрдиҳон. "Шажараи турк". Ўзбекистон ФАШИ, Қўлёзмалар фонди, инв. 7768, 467-бет.

кечинмалари, албатта, ўз даври учун илғор аҳамиятга эга эди. Подшонинг мард, шафқатли ҳукмдор бўлиши ҳақидаги орзуси фақат Абулғозининггина эмас, балки ўша давр ўзаро урушлари туфайли хонавайрон бўлган фуқароларнинг ҳам орзуси эди.

Бобур ва Абулғози ҳамisha кўпчилик билан бирга бўлишга интилишган, улар "бирлашган ўзар, бирлашмаган тўзар" мақолига ҳамisha амал қилишган. Бир сафар тоғ йўлида отни кўмадиган қалин қорга дуч келганида Бобур аскарлари билан биргаликда юриб, қор тепиб йўл очган. Кечаси ғорга таклиф қилишганида киришга унамай, бошқалар қатори қорни кавлаб очиқ ҳавода тунаган: "Барча эл қорда ва чопқунда, мен иссиқ уйда ва истироҳат била, шунда барча улус ташвиш билан машаққатда мен мунда уйқу билан фароғатда... Мен ҳам ҳар ташвиш ва машаққат бўлса кўрайин, ҳар нечук эл тоқат қилиб турса турайин".

Абулғозининг туркманларга қарши сув ичида олиб борган жанг хотирасига назар ташлайлик: "...Дарёнинг устинда ёлғиз мени олти отли қувлай берди. Совутни эгар қошига солиб, сарпойим бирлан сувга тушдим. Чопганда қизиб келган от сув ичмак бирлан бўлди. Қўлимда қамчи ва юз эмгак бирлан отни сувга солдим. Онамдан туққандан бери от ёндаганим йўқ эрди. Ёндаб юрий бериб, кейнимга қарадим, олти киши ҳануз ота турар, бирси ҳам тегмади. Бурнимдин оғзимнинг ичи тўла қон ташлайман, тўла берди. Этигимнинг ичина сув киргандан сўнг, ҳар оёғим ўн ботмон бўлди, барча сарполарим сув бўлди. Сувнинг ўрта еринда етганда отимнинг қулоғи бирлан бурни кўринди, ўзга ери ботди. Бир қари киши бор эрди ул айтур эрди: "Ҳар қачон жовдин қочганда сарпо билан от ёндасангиз, бир оёғингизни қуюшқиндан ўтқариб, отни қуйруғина қўйинг, бир оёғингизни узангида қўйиб, ўзингиз тик туринг. Бир қўлингиз бирлан эгарнинг бошини босинг. Бир қўлингиз бирлан отнинг жilовини кўтариб тутинг. Мундоқ қилмасангиз, от совутли, сарпойли кишини олиб чиқа билмас теб". От ботуб турганда шул кишининг сўзи ёдимга кела қолди, шундоқ қилдим. Отнинг то тўшигача сувдан юқори чиқди, тақи юриш берди. Сувдан омон чиқдим. Уч киши қошимга келди, икки кунда Котга келдим, навкарларим ўн киши мендан

илгари келиб, мени ўлди деб турганлар эркандур". ("Шажараи турк" 496-497-бетлар).

Бу тасвирда Абулғозининг мардлиги, тadbиркорлиги, ҳар қандай қийин вазиятда ҳам ўзини йўқотиб қўймаслиги, ўз ота-боболарининг жанговар таълимига амал қилиши, мақсад сари чидам билан интилиши жуда яхши очиб берилган. Китобхонлар мемуарнинг бош қаҳрамони Абулғози сафида туриб "Ўз бошина ва барча юрт бошина ортиқ жафолар келтирган" Арабмуҳаммаднинг иродасизлигига, қавм-қариндош ота ва фарзандлар ўртасидаги тож-тахт учун бўлган қонли қирғинлар уюштирган шахсларга нисбатан, хон бўла туриб, кескин чоралар кўра олмаганлигига, мамлакат вайрон, хонлик парчаланиб кетишига йўл қўйиб берилганлигига қаттиқ афсусланадилар. Абулғозига муҳаббат қўйиб қоладилар. Чунки Абулғози ёш бўлишига қарамай, мамлакатни парчалаб юбораётган, эл-юртга нотинчлик келтираётган, халқ бошига кулфат ва бахтсизлик уруғини сочаётган акалари Ҳабаш ва Элбарс султонларни қоралайди. Уларни "шоҳлик шаробидин маст бўлгон нодонлар",— деб атайди.

Абулғози катта акаси Асфандиёрхон билан ҳам салтанатни бошқаришда келиша олмайди. Мамлакатда талончилик, ўзаро қирғин урушлари авж олади, оға-инилар орасида зиддиятлар кучаяди. Асфандиёрхон ўзидан кўра ақллироқ, адолатлироқ бўлган Абулғозига ишончсизлик билан қарайди, унинг тахтни эгаллаб қўйишидан хавфсираб, укаси устидан ифво қилиб уни туҳмат билан айблаб, Ироққа сургун қилади. Мемуарда бу тарихий воқеалар ихчам ва таъсирли қилиб берилган. Абулғозининг сургунни ўн йил давом этади. Ўн бир йил деганда сургундан қочиб, то хонликни қўлга киритгунча жуда кўп сарсон-саргардонликларни бошидан кечиради. Хонликни қўлга киритгач Абулғози ички урушларга барҳам бериб, хонлик ҳудудида осойишталик барпо қилишга тиришади. Ўзининг бутун кучини ташқи душманларга қарши курашга қаратади.

Биз "Шажараи турк"ни синчиклаб кузатар эканмиз, тарихий шахсларнинг ташқи қиёфасини чизишда муаллифнинг устозлари йўлидан борганлигини кўрамиз. Чунки, ушбу асарда муаллифнинг бадиий портрет яратишнинг турли усулларидан фойдаланганлигини кўрамиз. Маълумки, объектив, реал прототиплар асосида ёки муайян

тарихий шахслар асосида портрет яратиш усуллари мавжуд. Портретни муваффақиятли яратиш кўп жиҳатдан ана шу реал объектни яхши билиш ва аниқ тасаввур этишга боғлиқдир.

Шу боисдан ҳам асарда то Чингизхон фаолиятига қадар бўлган ўринларда бирорта тарихий шахснинг мукамал портрети чизилган эмас. Асарнинг марказий персонажларидан бири бўлган Чингизхон портрети ўзидан олдинги тарихий шахсларга нисбатан бирмунча дуруст яратилган. Яна шуни ҳам айтиш керакки, Чингизхон портрети асарнинг маълум бир саҳифасида мукамал ва тўлиқ ҳолда берилмасдан, унинг фаолияти тасвирланган барча саҳифаларга сочиб юборилган. Шунинг учун ҳам унинг портретини сочма портрет деб аташ мумкин.

Чингизхоннинг туғилиши энизодини хотирлайлик: "У Мўғул юртининг йилун-йилдиқ деган ерида дунёга келади. Унинг бир қўли юмуқ бўлади. Доя бўлган аёл унинг юмуқ қўлини очганда бир парча қуюқ қон кўрадилар. Чақалоқнинг бундай ҳолда туғилишини донишмандлик билан таъбир қилган бир киши: "Бу ўғлон улуғ подшоҳ бўлур. Ер юзининг барчасини олур. Кўп элларни ва вилоятларни қатли ом қилур. Бу қон анинг нишонаси турур", — дейди.

Асар саҳифаларини кўздан кечирар эканмиз, кўз ўнгимизда Чингизхон улғая боради. Чингизхон улғайган сари қаҳри қаттиқ, бир сўзли, тадбиркор, ҳарбий ҳийлаларни ипидан-игнасигача биладиган саркарда, раҳм-шафқатни билмайдиган ҳукмдор, ўз феодал давлатини тобора кенгайтириб, мустаҳкамлаб бориш йўлида ҳар қандай босқинчилик ва ёвузликдан қайтмайдиган шахс бўлиб шаклланади. Асарнинг 131-132-саҳифаларида навкарларнинг баҳодирона курашларини тасвирловчи ўринлар ёки Чомуқа чечаннинг мардлиги, тантилиги ва букилмас иродасини шундоққина кўз ўнгимизга келтирувчи тасвирларни ёдга туширайлик: "Тақи Чомуқа чечанни тутиб, қўлун ва оёгин боғлаб, Чингизхонга олиб келдилар. Хон буюрди: "Бўғун-бўғун кесиб ўлдурунглар". Ҳар буғунни кесатурганда айтти (Чомуқа): "Мен кўнғумда айтар эрдим → Чингизхон менинг қўлимга тушса, буғун-буғун қилиб ўлдурсам деб, менинг деганим бўлмайди" ("Шажараи гурк" 135-бет). Чомуқа чечаннинг ўлими олдидан айтган

сўзлари унинг қиёфасини ўқувчи кўз ўнгида нурлантириб юборувчи Чингизхон ҳам гарчи душман бўлсада уларнинг довжурликларига қойил қолади ва уларни ўз лашкарларига ибрат қилиб кўрсатади.

Мамлакатни тадбиркорлик билан бошқаролмаган Пўлод султоннинг фаолияти Абулғозининг ғашини келтиради. Шунинг учун ҳам уни кулгили қиёфада чизиб беради ва ҳажв остига олади "Пўлод султон ақлсиз, ғайратсиз, тентак эрди. Биз кичик эрканда ондин кўп нимарса нақл қилур эдилар. Анинг икки одати бор эди. Таҳи бир: "икки кичик" бармоғини юмуб, ўрта бармоғини бош бармоғининг устинда қўйиб, икки кичик бармоғини уруб, ширқ-ширқ қилиб овоз чиқарар эрди, нечукким масхаралар, маъракагирлар кулурлар. Икки қўлини шундоқ қилиб "Шилиқру!",— дер эрди: Ҳар қилгон сайин "Шилиқру!",— дер эрди. Бир карат сўрдиким:

— Хуросонга карвон кетатурғон борму?— деб,

— Карвон туна кун кетди,— дедилар. Бир кишига ҳукм этди:

— Бор, таҳи карвоннинг барчасини қайтариб, олиб кел! Соғча қудуғинда карвоннинг кейинидин, етиб қайтариб Хиваққа олиб келдилар. Улуғ Мукулмонларнинг кўнглина бу маъқул бўлдики: "Албатта, султон Хуросон бирла ёв бўладур. Йўқ эрса, ўзга иш учун бўлса, бизнинг биримизнинг қайтармоқ керак эрди?" Карвон халқининг барчасин султон олдиға олиб келдилар. Султон уларнинг юзларина боқиб, қўлларини ширқ-ширқ этиб деди:

— Менга бир — ети пок Шилиқру! Тўрт-беш карат такрор этди. Карвон халқи тушунмадилар. Султоннинг навкарлари айтди:

— Менга бир — етти поки келтур!

Ўзга нимарса керакмас!— дейтурурлар. Боринг, келинг". ("Шажараи турк", 418-419-бетлар). Тасвирдан Пўлод султоннинг ахлоқсизлиги ҳам, унинг девонавор қиёфаси ҳам, кўзга ташланади. Бу хил воқеий ҳикоялар тарихий мемуар асарларнинг бадний қимматини ошириб, уларга насрий тус берган.

Саъж санъати энг қадимий адабий санъатлардан биридир. Унинг илк намуналари халқ оғзаки ижодининг энг қадимги ёдгорликларига бориб тақалади. Шарқ ижодкорлари диққатини ўзига мафтун этган Абулғози ҳам ўзининг

иккинчи асари — "Шажараи турк"да ана шундай анъанавий тасвир усулига ўрни-ўрни билан мурожаат қилган. Мазкур илмий асарларда саъжнинг учта мустақил тури мавжудлиги кўрсатилади. Буларнинг биринчиси — мутавози саъждир. Агар икки ва ундан ортиқ содда жумлалардан тузилган гапларнинг охиридаги иборалар қофиядош иборалар вазн ҳам ҳарфлар миқдори жиҳатидан баробар бўлса, бундай санъатга мутавози саъж дейилади. "Аввалги деворни корпис қилиб эрди, иккинчи девор ичинда умаролари ўлтурур эрди. Учламчи деворнинг ичинда сақловда бўлатурғон халқ ўлтурур эрди, аммо қиш бўлғонда ҳоқон бу саройда ўлтирур эрди" (300-бет).

"Ўрдухон подшо бўлиб, бир неча йиллар ароқ ва қимиз ичиб, хитой кимхобини пичиб, сулувларни қучиб, отаси кейнидан кетди" (19-бет) Ўрдухон ҳақидаги бу лавҳада *ичиб, пичиб, қучиб* кабилар саъж бўлса-да, қофияланувчи ҳижола миқдори тенг бўлса-да, бу лавҳалардаги "ичиб" ва "қучиб" сўзларининг шакли ва маънолари ўзгача бўлганлиги учун ҳамда улар бир-бирларига вазндош бўлганликлари сабабли мутавози саъж дейилади.

Агар гап охиридаги икки ёки ундан ортиқ иборалар ва содда жумлалар бир-бирига қофиядош бўлиб, вазн ва ҳарфлар миқдори жиҳатидан иттифоқдош бўлмасалар мутарраф саъж дейилади. "Жонибекхон мусулмон подшо бўлди, уламо, фозило, зоҳиду ибодатни яхши ҳурмат қилур эрди. Шаҳри сорочда ўлтирур эрди, шариятни паст тутар эрди. Мулк Ашаби бинни Темуртош деган Озарбайжонда подшо эрди" (300-бет).

Абулғози саъж санъатига алоҳида эътибор беради. Айниқса халқ орасида машҳур бўлган афсоналарни ўз асарига киритишда уларнинг тилидаги ўйноқи ва ёқимли оҳангни сақлаш мақсадида анъанавий саъж санъатини муваффақиятли қўллайдиги, бу муаллифнинг санъаткорлик маҳоратидан нишонадир. Бунинг далили сифатида китобдан ўрин олган олтин ёй ва уч олтин ўқ ҳақидаги халқ афсонасини кўриб ўтайлик:

"Ўғузхон Шом вилоятинда турғанда пинҳоний бир навкарнинг қўлига бир олтин ёй ва ўқни берди. Тақи айтди "Ёйни кун туғишда бир чўлда киши оёғи етмас ерда, тупроқга кумуб, бир учини чиқориб қўйғил ва ўқларни кун ботиш тарафига элтиб, ёйни нечук қўйсанг.

ани шундақ қўйғил", деди. Ул киши ёрликға амал қилиб келди. Бу воқеадин бир йил ўтгандин сўнг, уч улуғ ўғли Кун ва Ой ва Юлдузни чорлаб теди, ёт юртга келиб, ман Ишим кўп, ов овламоққа қўл етишмай туруп. Кун туғуш тарафинда фалон чўлнинг ови кўб эрмиш деб эшитдим. Ўз навкарларингиз бирлан анда бориб ўт ов куб келинлар", теди. Андин сўнг уч кичик ўғли Кўк ва Тоғ ва Тенгиз. Бу учиси чорлаб, акаларина айтган сўзларни айтиб, кун ботиш тарафға юборди. Бир неча кундин сўнг, уч улуғ ўғлонлари бир олтун ёй бирлан кўп овни хон олдиға келтурдилар. Уч кичик ўғлонлари тақи олтун ўқ бирлан кўп овни келтурдилар. Ул овнинг этларина кўп этлар ва турлук ошларни қўшуб, халқни чақириб, ёйни ва ўқни топилганини ирим қилиб, ўзлариға қайта берди. Уч улуғ ўғли ёйни синдуруб олишдилар, уч кичик ўғли ҳар қайсиси бир ўқни олдилар. Олган вилоятларда кўп йиллар туруб, душманларни йўқ қилиб, дўстларин сийлаб, боши Сарйом ва оёқи Мисрғача олган вилоятларининг барчасина ҳокимлар қўюб қайтиб ўз юртина тушди.

Андин сўнг барча навкарларнинг отқан ва чопқан ва қилган хидматлариға лойиқ шахрлар ва сарҳадлар ва кендлар ва инъомлар берди. Тақи ўғлонлариға айтди, сиз уч улуғингиз олтун ёй топиб келтурдингиз, тақи ани бузуб олишдингиз. Сизларнинг отингиз бузуқ бўлсин. Сизлардин бўлгон ўғлонларни ҳам то қиёматғача бузуқ тесунлар. Уч ўқ келтурган уч кичик ўғлини ва анлардин бўлганларни бу кундин то дунё охир бўлғунча уч ўқ тесунлар. Ёй ва ўқники топиб келтурдингизлар, ул кишидин бўлмади. Тангридин бўлди. Биздан бурун ўтган халқлар ёйни подшоҳ ўрнидан билиб турурлар ва ўқни элчи еринда. Анинг учунким ёй ўқни қайси тарафға тортиб юборса, ўқ анга борур. Эмди мен ўлгандин сўнг Кунхон менинг тахтимда ўлтурсун. Андин сўнг бузуқ наслиндин ҳар ким қобил бўлса халқ ани подшо қилсунлар. Дунё охир бўлғунча бузуқнинг бир яхшиси подшоҳ бўлсин, ўзгалари ўнгда ўлтурсинлар. Уч ўқлар сўл бўлсунлар, эвнинг сўл тарафинда ўлтурсунлар ва дунё охир бўлғунча навкарликка рози бўлсунлар", теб айтди.

Ўғузхон юз тақи ўн олти йил подшоҳлик қилиб, халқ раҳматиға борди" (42-43 бетлар).

Демак, саъж-оҳангдор ва ҳам ҳофияли наср бўлиб, саъж усулида ёзилган китоблар ёки насрий парча мусажжаъ деб аталади. Ўтмишда муаллифлар ўзлари ёзган китобларда мусажжаъ усулидан фойдаланиб, китобнинг раво, ўйноқи ўқилишини таъмин этганлар.

Давлат арбоби ва адиб Абулғози ўзи хон бўлишига қарамай тож-тахт учун бўлган ўзаро феодал урушларини, сарой фитналарини, шаҳзодалар ўртасидаги жанжалларни сезгирлик билан ечиб, Ҳабаш билан Элбарс, Асфандиёрнинг икки ўғлининг ўлдирилиши ва иниси Авғон султонни ўлдиришга журъат қилмай, Россияга юборишлари ҳақида "Шажараи турк"да шундай ёзади. "Бир йил бўлганидан сўнг Элбарс султон акаси Ҳабаш султонга айтмай отаси ва икки кичик инисини Хевақга келтурди. Асфандиёр султоннинг икки ўғли бор эрди. Улуғи уч ёшинда, кичиги бир ярим ёшинда. Хевақда Элбарс султон қатинда эрди. Кичик иниси Афғон султонни акаси Ҳабаш султонга юборди. Шунга акам ўлтурсин теб... Ҳабаш султон бу ёш ўғлоннинг не гуноҳи бор теб, ўлдирмай ўрус подшоҳина юборди. Авғон султон ўрус қўлинда ўттуз йил турганидан сўнг ҳақ раҳматига кетди".

Бу фактни рус шарқшуноси Н. И. Веселовский ҳам тасдиқлайди. Ушбу маълумотлар Абулғозининг дунёқарашини тасаввур этишга ёрдам беради. Абулғози мемуар асар яратишда Бобурдан кўп нарсани ўрганганини қуйидаги мисолда яққол кўрамыз. Заҳрирдин Муҳаммад Бобур "Бобурнома"сидаги тарихий шахс ва персонажларнинг характери ҳамда ички дунёсини билиб олишга ёрдам берадиган бир эпизодни мисолга олайлик... "Умаршайх паст бўйли, танбал киши эди. Тўнни бисёр тор кияр, андоқким, боғ боғлатурганда қорнини ичига тортиб боғлашур эрди, боғ боғлагандан сўнг ўзини қўя берса, бисёр бўлур эрдиким, боғлари узилур эрди. Киймоқда ва емоқда бетакаллуф эрди, дасторни дасторпеч чирмар эрди, белини чирмаб, алоқа қўяр эрдилар. Ёз пайти девонда аскар, муғуги бурюк кияр эрди"¹. Бу портретда Бобурнинг отаси Умаршайхнинг ички дунёси ва характери орқали ўша даврдаги феодалларнинг феъл-атворини билиб олиш мум-

1

Заҳрирдин Бобур. Бобурнома, Ўзбекистон Фанлар академияси нашриёти, 1960, 64-бет.

кин. Абулғози ўгли Анушахоннинг ва бошқа ўғилларининг хулқини, маънавий қиёфасини ўз даврининг билимдони сифатида "Шажараи турк"да қуйидагича баён этади: "Улуғ ўғлининг оти Маҳмуд эрди. Ани сари Маҳмуд султон дерлар эрди. Бениҳоят тентак, ғайратсиз, номуссиз, кўрқоқ ва сорон",— дейди ва отасининг фитначиларга бўлган муносабатига тўхталиб: "Хоннинг феъли кенглиги ва гуноҳкорларни афв қилгани отамиз Хоннинг бошина ва барча юрт халқининг бошина кўргуликлар келтирур" ("Шажараи турк" 467-бет),— деб ёзади.

Абулғозининг сиёсий фаолияти ўз замонасининг феодал ҳукмдорлари фаолиятдан кескин фарқ қилмаса-да, бир қатор шарқшунос ҳамда тарихнавислар кўрсатиб ўтганидек, у ҳокимиятни мустақкамлашга ҳаракат қилган, ўзаро феодал урушларга қарши кураш олиб борган. Абулғози давлат ишлари билан чегараланиб қолмай, илм-фан, санъат ва адабиётга алоҳида эътибор берди. Ўзи ҳам ўша даврнинг етук олими сифатида танилди.

Абулғози ўз синфининг фарзанди эди. У оталар ва болалар муносабати тўғрисида шундай деб ёзган: "Кишининг отаси ким бўлса, фарзанди ҳам шул бўлади". Ўзини отасининг ишини давом эттирувчи деб биледи, бошқаларни шунга ташвиқ қилади.

Абулғози Баҳодирхоннинг ўлмас асарлари рус, инглиз, немис ва француз тилларига таржима қилиниб, кўпгина Шарқ ва Ғарбий Европа шарқшуносларининг диққат эътиборини ўзига тортгандир. Абулғозининг "Шажараи турк" китоби ўзбек тилида Ғ. Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриётида ва Чўлпон нашриётларида чоп этилди.

Венгрия Фанлар академиясининг ҳақиқий аъзоси А. Г. Вамбери 1863 йилда Техрондан чиқиб, Каспий денгизининг шарқий қирғоғи бўйлаб саёҳат қилган вақтида Абулғозининг асарлари билан танишиб, унинг адиблик қобилиятига қойил қолади. "Шажараи турк"нинг қиммати ҳақида А. Г. Вамбери: "Абулғозининг кўпчилик ишлари Заҳириддин Бобурни хотирага туширади, жаҳон унинг "Шажараи турк"и учун миннатдордир",— деб айтган эди.¹

¹ Вамбери А. Г. История Бухары или Маварауннахра. М., 1964, стр. 115.

Ўзбек адабий насри жуда қадимий тарихга эга бўлиб, унинг илдизлари халқ оғзаки ижодининг қадим-қадимлардан бери машҳур бўлиб келаётган эртақчилик ва дostonчилик анъаналарига бориб тақалади. Ана шу эртақлар ва дostonлар таъсирида тарихнавислик пайдо бўлди, ахлоқ-одобга оид фалсафий-дидактик асарлар майдонга келди. Юсуф Хос Ҳожибнинг "Қутадғу билиг", Аҳмад Югнакийнинг "Ҳиббатул-ҳақойиқ" асарларида жамият тарихига оид мулоҳазалар ахлоқ ва одобга оид мулоҳазалар билан чатишиб кетган ҳолда берилса, Рабғузийнинг "Қиссаси Рабғузий" асарида инсоният тарихига оид мулоҳазалар диний тафаккур қобиқларига ўралган ҳолда тасвирланади.

Асарлар услубидаги мураккаблик, тилдаги сохта жим-жимадорлик ўрнини образлилик, мантиқий равшанлик, равонлик эгаллай борди. Масалан, Алишер Навоийнинг "Маҳбубул-қулуб", Бобурнинг "Бобурнома" асарларида жамият тарихига оид фикрлар образли жумлаларда, бадий таъсирчан шаклларда бериладиким, бу — ўзбек мумтоз бадий насрининг тараққиётида ўзига хос бир босқични ташкил қилади.

Абулғози XVII асрда мумтоз бадий наср тараққиётининг вориси ва илғор анъаналарини ривожлантирувчиси сифатида майдонга келди. У ўзигача бўлган тарих фанидаги халқ оғзаки ижодиёти ва классик ёзма адабиёти-миздаги барча бойликларни танқидий ўзлаштирди. Натижада ўзбек бадий насрининг ривожига муносиб ҳисса қўшди. Энг аввало, у ўз мемуарлари билан бадий наср тилини халқнинг жонди сўзлашув тилига ниҳоятда яқинлаштирди.

Ўзбек мумтоз адабиётида Заҳириддин Бобурдан кейин ўзининг бой адабий мероси билан алоҳида ўрин эгаллаган адиб, тарихчи ва шоир Абулғози Баҳодирхонни жаҳонга машҳур қилган асарлари "Шажараи турк" ва "Шажараи тарокима"дир.

Абулғозининг "Шажараи турк" китоби машҳур рус ёзувчиси Владимир Галактионович Короленко, буюк рус ёзувчиси А. М. Горькийда ҳам катта таассурот қолдирган эди. М. Горький 1895 йилнинг 7 августида Короленкога ёзган хатида: "Баҳодирхоннинг китобидан бошқа мўғуллар тарихига оид яна бирор манбани менга тавсия қилсан-

гиз-чи, жуда қизиқ экан бу мўғуллар"¹,— деб "Шажараи турк"ни ўқишни тавсия қилганлиги учун устозига миннатдорчилик билдирган.

Абулғози ўз даврининг истеъдодли адиби сифатида ўзидан аввал яшаб ижод этган салафларидан ибрат ва мадад олганидек, унинг асарлари ҳам ундан кейинги санъаткорлар учун дастур бўлиб қолди. Абулғози анъаналари айниқса Мунис ва Оғаҳийга баракали таъсир кўрсатди. Улар Абулғозининг тарихнавислик анъаналарини қабул қилиб, янада ривожлантирдилар. XIX асрда Шермуҳаммад Мунис томонидан бошланиб, Муҳаммад Ризо Оғаҳий томонидан ёзиб тамомланган "Фирдавс-ул иқбол", шубҳасиз, Абулғози асарларининг таъсири остида ва ундан фойдаланиб ёзилган тарихий-бадий асар эди.

РИВОЯТ ВА ҲАҚИҚАТ

Ўрта Осиё халқларининг қадимий ва жаҳоншумул воқеаларга бой тарихини бадий акс эттирувчи жуда кўп асарлар яратилган. Шулардан бири Абулғози Баҳодирхоннинг "Шажараи турк" асари бўлиб, муаллиф унда ота-боболари ва акаларининг Хоразмда ҳукмронлик қилган даврлари тарихини яратишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган.

Муаррихнинг асосий мақсади Хоразм шоҳларининг-ота-боболарининг тарихини тиклашдан иборат бўлса-да, у ўз асарини узоқ мозийдан бошлайди. Асарнинг биринчи бобида ҳазрати Одам Сафийуллоҳдан то Мўғулхонгача бўлган тарихий воқеалар тасвири берилади, муаллифнинг бу давр тарихий воқеаларининг баёнида тарихий ҳақиқатдан кўра, афсоналар устунлик қилади. Бу бобда тасвирланган воқеалар кўпроқ диний ақидалар билан суғорилган. Бироқ, бунда асарнинг дастлабки бобидаги афсоналарнинг барчаси диний руҳ билан суғорилган, деган хулоса келиб чиқмаслиги лозим.

Асарнинг иккинчи бобида Мўғул хонининг зикри берилиб, Мўғул хон номли тарихий шахснинг подшолик

1

Горький А. М. Соч., т. 30, 41-42-бетлар.

қилгани, бу тоифадан туғилган кишига подшолик муяссар бўлгани, бу ҳақда Шарафиддин Али Яздий "Зафарнома"нинг муқаддимасида ёзганлиги айтилади. Биз бу бобда икки афсонанинг тарихий воқеалар билан қоришиб кетганини кўрамиз. Уларнинг биринчисида халқ орасида янги одатнинг (яъни туздан фойдаланиш одатининг) пайдо бўлиши берилган бўлса, иккинчисида ҳозирги кунларга қадар халқимизда қўлланилиб келинаётган тўққиз расм-русмининг тўққиз мўғул хонидан келиб чиқиш тарихи баён этилади. Тарихий воқеаларнинг афсона ва ривоятлар билан қоришиб кетиши айрим уруғлар номининг келиб чиқишини изоҳлашда ҳам кўзга ташланади. Дарвоқе, асарда мўғул хонлари ҳукмронлик қилган территориялардаги уруғлар номининг маъносини беришда жуда кўп афсоналар берилган. Биз улардан биттаси устида тўхталиб ўтмоқчимиз¹.

"Уйғурнинг маъноси — дейлади асарда ёпишкур темак бўлур. Айтурлар сут уюди. Сут эрканинда бири бириндан айрилур. Уйғандин сўнг айрилмас. Уюди, яъни ёпушти. Тақи айтурларким... мўғул юртинда икки тоғ бўлур. Узуни кун туғшидан кун ботишга бениҳоят улуғ турур. Бирисининг ота Тўкра тубузлук ва тақи бирининг оти Ускунлуқ. Тангрим бу икки тоғ орасинда, мўғул юртининг кун ботишинда тақибир тоғ бор турур. Ани Қуттоғ дерлар. Бу айтилган, тоғларнинг орасинда бир ерда оқатурган ўн сой бор турур. Бир ерда тўққуз сой, барчаси улуғ сувлар турур. Қадим уйғур эли шул сойларнинг орасинда ўлтурурлар эрди.

Ўн сойда ўлтурганни ўн уйғур дерлар эрди. Тўққиз сойда ўлтурганни тўққиз уйғур дерлар эрди. Шаҳарлари, кендлари ва экинлари кўп бўлур эрди. Юз йиғирма уруғ эл эрдилар. Бир кишини подшо кўтариб, анинг оғзина боқмаслар эрди. Бу сабабдин бузулға келдилар. Бир кун барчаси йиғилиб кенгаштилар. Тақи айтдилар: "Биз икки бўлак элмиз: ҳар қайсимиз бир кишини тўра қилали. Ҳар ким анинг сўзин қабул қилмаса, молин олдурсин ва бошин олдурсин тедилар. Тақи ўн уйғур уруқиндан Мангутой отлиқ кишини тўра кўтариб, Эл-элитар лақаб қўйдилар. Тўққиз уйғур ўзкандар уруқиндин бир кишини

1

Абулғози кўп уруғларни эл деб тавсия қилади.— Ҳ. Худойназаров.

тўра кўтариб Қуларкин лақаб қўйдилар. Бу иккисининг ўғлонлари юз йилгача тўралик қилдилар. Андин сўнг тақи бир уйғур бўлди. Ўн уйғурга ҳар ким тўра бўлса, Эл-элитар тедилар. Тўққиз уйғурга ҳар ким тўра бўлса, Қуларкин тедилар. Кўп йиллар тўраларининг отларини шундоқ дерлар эрди. Андин сўнг ҳар ким тўра бўлса, анга Айдикут (Идикут) тедилар. Айдининг маъносин барча билурсиз, юборди темак бўлур". ("Шажараи турк", 68-бет).

Халқ ижодкордир. Халқ оғзаки ижодини билмасдан туриб, халқнинг ҳақиқий тарихини билиш мумкин эмас, дегандилар машойихлар. Абулғози Баҳодирхон "Шажараи турк"да ихчамликка эришиш учун халқ мақол ва афсоналаридан кенг фойдаланиб, уларнинг мазмунига алоҳида эътибор берган. У ўша даврга хос бўлган илғор ғояларни ташувчи айрим мақол ва ҳикматли сўзларни ишлатади. Мақоллар халқнинг кўп йиллик, ҳатто асрлик ҳаётий тажрибалари натижасида тўпланган ҳикматли фикрларнинг хулосаси ҳисобланади. "Бирлашган ўзар, бирлашмаган тўзар", "Бу кунги ишни тонггача солган кишининг ҳеч иши битмас", "Ўғуз ўз киндигини ўзи кесар", "Ит семирса эгасини қопар", — каби мақоллар шулар жумласидандир.

Тарихий воқеаларни ривоятлар ёрдамида изоҳлаш XVII аср воқеаларининг баёнига келиб ўзгаради ва тарихий воқеалар тасвири реалистик руҳ касб эта бошлайди. Агар асарнинг дастлабки бобларида халқ афсоналари тасвири тарихий воқеаларга нисбатан устунлик қилган бўлса, энди тарихий воқеаларнинг афсона ва ривоятлар билан қоришиқ ҳолда берилишида тарихий факт ва далиллар аста-секин салмоқли ўринни эгаллай бошлайди.

Асарнинг саккизинчи-тўққизинчи боблари муайян воқеа ва материалларга асосланган. Энди муаллиф фольклор ва тарихий манбалардан фойдаланишдан воз кечиб, ўз кўзи билан кўрган, ўзи иштирок этган ёхуд ота-оналари, ака-укалари, қариндош-уруғлари билан боғлиқ саргузаштларни баён қилишга киришади. Бундай аниқ тарихий воқеалардан бири сифатида "Ҳожимхоннинг зикри" воқеасини кўрсатиб ўтиш мумкин. Абулғози бу тарихий воқеа баёнида Ҳожимхоннинг ёшлик йиллари, авлод-аждодлари, тахтга чиқиш тарихи, Абдуллахон ва унинг оғайнилари билан тож-тахт талашишларини ҳикоя қилади.

Абулғозихон XVII асрга оид бошқа тарихий воқеаларнинг баёнини берар экан, ўз синфий манфаатларини унутмайди. У гарчи асарнинг дастлабки саҳифаларидан то сўнгги саҳифаларига қадар тарихий воқеаларга холис муносабатда бўлишга интилиб, халқ оғзаки ижодиёти материалларига, афсоналарга, тарихий манбаларга ниҳоятда эҳтиёткорлик ва ҳурмат билан ёндашса-да, айрим тарихий шахслар ва фактларни шарҳлашда ўзининг синфий мавқеидан четга чиқолмайди. Чунончи, Чингизхонни кўп ўринларда идеаллаштиради, ҳатто унинг босқинчилигини ҳам қораламайди. Лекин Абулғозихон ўзининг ёшлик йилларидаги саргузаштларини тасвирлар экан, ота ва акалари ўртасидаги тож-тахт учун юз берган хунрезлик урушларини ҳам, ўзининг жангларидаги ютуқ ва мағлубиятларини ҳам, қочқинда юрган йилларини ва бу йиллардаги дўст ва душманларини ҳам очиқ-ойдин тасвирлайди. "Абулғозихоннинг 20 ёшидан то 23 ёшигача бошидан ўтказганининг зикри" сарлавҳаси остида берилган воқеалар тасвирида ана шу холислик алоҳида кўзга ташланиб туради.

Муаррих уч йиллик воқеалари тафсилотини баён қилар экан, ўзи билан қўл остидаги кишилар ўртасида юз берган зиддиятларни ҳам очиқ-ойдин ёзаверади. Бу эпизодларда Абулғозихон тарихий воқеаларни бўямай, ҳалол ва холис баён этади.

Абулғозихон ўз асарларида тарих ҳақиқатига содиқ қолиб, салафларининг бу соҳадаги нуқсонларини баргараф қилишга интилади. "Шажараи турк"нинг "Мўғулнинг ва ўзга туркларнинг уруғларини зикри" бобида ана шундай фазилатга дуч келамиз. Муаррих тарихий воқеаларни реал ҳақиқат нуқтаи назаридан тасвирлаш учун катта тайёргарлик кўради. Қолмиққа бориб мўғул тилини, уларнинг расм-русмларини, ўша халқларга тегишли бўлган барча фазилатларни қунт билан ўрганади. Абулғозихоннинг тарихий материални бундай синчковлик билан ўрганиши натижасида тарихий номлар ҳам, ҳар бир элатнинг касб-кори ва тирикчилиги ҳам асарда ўзининг тўғри тасвирини топган. Масалан "Қорлиқ элининг зикри бу турур" бобида қуйидаги фактларни учратамиз: "Қорлиқ эли Мўғулистонда берк тоғларининг ичинда юрт қилиб ўлтурдилар. Экин экарлар эрди ва моллари ҳам бўлур эрди. Бир яхшисини

подшоҳ кўтариб, ул ўлса яна бирисини подшоҳ қилурлар эрди" (63-бет).

Яна шуни ҳам алоҳида таъкидлаш лозимки, "Шажараи турк" асарининг дастлабки саҳифаларидаги эл-элатларнинг турмушлари ҳақидаги ҳар бир тарихий воқеа тасвири ўша элатларнинг турмушларини ёрқин бўёқларда кўрсатувчи мустақил ҳикоялар даражасига кўтарилган. Бунга мисол қилиб, "Уйғур элининг зикри", "Қирғиз элининг зикри", "Уйрат элининг зикри", "Арлат элининг зикри", "Дўрман элининг зикри", "Жалойир элининг зикри" ва бошқа жуда кўпгина шу тахлит тарихий фактларни кўрсатиб ўтиш мумкин.

Тарихий воқеаларни бадий тасвирлашда муаллифнинг икки услуб ишлатганлигини кўрамиз. Биринчидан, ёзувчининг эл-элатлар ҳақидаги ҳикояларида ўша элатларга тегишли бўлган турмуш шароити, урф-одатлар реалистик тасвир этилса, иккинчидан, тарихий шахслар ҳақидаги ўзбек халқ эртақларидаги тасвирий услуб жилва кўрсатади. Айнан мана шу фазилат Абулғози Баҳодирхоннинг "Шажараи турк" асари бадий тасвир хусусиятларини белгилайди.

Мисол учун "Жўчихон бинни Чингизхоннинг бешланчи ўғли Шайбонхоннинг авлодиндин Хоразмда подшолик қилганларнинг зикри" ҳикоятига эътибор берайлик: "Отлиқ ўзбек ул иккисининг отини Абё адаб тер. Пўлод ўлгандан сўнг отасидин қолган элларни иккиси бўлушиб, икки оға-ини бир ерда кўчиб ва қўниб, Ёйиқнинг бошин ёйлаб ва Сирнинг оёқин қишлаб тотулиқ бирлан умр ўтказдилар. Араб ўлганидин сўнг ўғли Ҳожи Тули отаси ўрнинда ўлтуриб элга подшоҳлик қилди. Анинг бир ўғли бор эрди, Темур Шайх отлиқ. Ҳожи Тўли ўлар бўлганда Темур Шайхни ўрнига ўлтуртуб кетди. Темур Шайхнинг йигитлик вақтинда қалмоқдин икки минг киши элин чопиб қайтди. Темур Шайх кейинидин қува бориб, черик йигилмасдин бурун етиб урушти. Тақи бостурди-да, анда шаҳид бўлди. Ҳеч фарзанди йўқ эрди"¹.

¹

Абулғози Б. "Шажараи турк". Тошкент, "Чўлпон" нашриёти, 1992, 114-бет.

Ҳикоянинг давомида Ёдгорхоннинг вояга етиши, давр-даврон суриши ва фарзандлари тасвир этилади.

Биз юқорида кўриб ўтганимиздек, "Шажараи турк"да тарихий воқеаларнинг ранг-баранг бадий тасвири мавжуддирким, китобхон гоҳ эл-элатлар ҳақидаги ҳикояларни мароқ билан ўқиса, гоҳ турк уруғларининг келиб чиқиши тарихи билан танишади, гоҳ тарихий шахсларга бағишланган эртакнамо воқеалардан баҳраманд бўлади. Асарнинг сўнгги бобларига келиб тарихий шахслар ҳақидаги ҳикояларда турмуш зиддиятлари яққолроқ кўзга ташланади. Масалан, "Ақатойхоннинг зикри" ҳикоясида Юнусхон номли шоҳ ўз рақибларининг сиқуви остида Урганчдан Бухорога қочишга мажбур бўлади. Отаси кетидан қочган Қосим султон қуйидагича фожиага дучор бўлади.

"...Қосим султон отасиндин адашти. Отаси тўғри Бухорога кетди. Ўғли кеча юруб, тонгла бир берк қамишнинг ичинда бора эрди, бир чунгил сув учради. Ул вақтдин бери ани хон чунгили дерлар... Ул кун анда ётди. Қатинда бир кишиси бор эди. Анга айтди: "Бир ердин озук олали, йўқ эрса мундин Бухорога озуксиз нечук борурмиз",— теди. Навкари айтди: "сен мунда ўлтурур, мени ҳеч киши танимас, элга бориб озиқ олиб келайин"— теб, отланиб кетди.

Тақи илғаб Урганчга Ҳожимхон олдина келди. Тақи кўрганин айтди. Ҳожимхон киши юбориб тутуб келтуртиб ўлтурди"¹

Тарихий шахсларга бағишланган ҳикоялардаги яна бир хусусият шундаки, муаллиф тарихий воқеаларнинг тасвирини берар экан, унда якка шахсларнигина эмас, балки халқ оммасининг роли ва ўрни борлигини ёддан чиқармайди. "Ҳожимуҳаммадхоннинг Ироқдан келиб Урганчни олгани" ҳикоясида шундай фазилатни кўрамыз: "Ул вақтда Астробод туркманнинг имира теган уруқи Алиёрбек теганнинг қўлинда эрди. Бистом (1540) бирлан Астрабод кенти бир-биринга ёқин бўлур. Султонлар Ҳожи Муҳаммадхон қатина келдилар-да, айтдилар, Астрободдаги

¹ Абулғози. Шажараи турк, Тошкент: "Чўлпон" нашриёти., 1992, 155-бет.

туркман ўз элимиз. Эштамиз, Хелакда сипоҳдин олтиш киши, Урганчда қирқ киши бор эрмиш. Борсақ туркманнинг кўмаки бирла юртни олиб, андин сўнг оралиқ нечук айласа, анга лойиқ иш қилур эрдик"¹...

Бу лавҳаларда Абулғозихон тарихий воқеаларни бўямай, холис баён этади.

Кучли марказлашган давлат тузиш, айрим майда хонликлар ва бекликлар ўртасидаги қонли ва қирғин урушларга барҳам бериш, элу юртга осойишталик бахш этиш, тўқчилик билан умр ўтказишга интилиш Чингизхон даври учун ҳам, Абулғозихон даври учун ҳам илғор аҳамиятга эга эди.

Бир сўз билан айтганда, "Шажараи турк" муҳим тарихий-бадиий асар сифатида ўзбек мумтоз адабиёти тарихида ўзига хос ўринни эгаллайди.

* * *

Қарийб йигирма йил (1645-1663) давомида Хивага хонлик қилган Абулғози Баҳодирхон давлат ишлари билангина кифояланиб қолмади, илм-фан, санъат ва адабиётга ҳавас қўйди, уларга ҳомийлик қилди. Ўша замоннинг етуқ тарихчиси сифатида шуҳрат юзondi.

Шермуҳаммад Мунис таъбирига кўра, "бағоят ашъор-фаҳм" ва тарихдон киши бўлган Абулғози табобатга ҳам озми-кўпми ҳисса қўшган ҳукмдордир. Унинг тиббиёт илмига меҳр қўйишида, бу соҳада қалам тебратишида Абу Али ибн Синонинг таъсири катта.

Шарқ тиб илмининг отаси ҳисобланган Абу Али ибн Сино Хоразмда 20 йил яшаган. У ўзининг "Ахлоқ ҳақида", "Ёшлик тўғрисида", "Ишқ тўғрисида", "Нафсни покиза туттиш" ва "Аҳд" номли асарларини Хоразмдалигида ёзди, шу ерлик кўп табииларга раҳнамолик қилди. Абу Али ибн Синонинг тиббиётга доир қатор асарларини ўқиш, ўрганиш асосида табиилик даражасига кўтарилган шахслар Хоразмда кўп бўлган. Юсуф табиб, Абдурахмон ҳақимларни ана шундайлар қаторига киритиш мумкин.

¹ Абулғози Б. "Шажараи турк". Тошкент: Чўлпон" нашриёти., 1992, 155-бет.

Абулғози Баҳодирхон Абу Али ибн Сино асарларидан ва ўша замоннинг тибга оид бошқа рисолаларидан фойдаланиб "Манофё-ул-инсон" ("Кишиларнинг сихат-саломатликлари йўлида") рисоласини ёзади. 1664 йилда битилиб, ўша пайтлардаги табиб ва ҳакимлар учун муҳим қўлланма бўлиб келган бу рисола ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотган эмас.

Муаллифнинг ўзи бу рисола хусусида шундай ёзади: "Китобларни назарга келтириб эрдик, мақсад гоҳо топилур эрди ва гоҳо топилмас эрди, улкин топилур эрди, ҳозир машаққат бирла ўртага келур. Шул сабабдин, иллатга илож қилмоқ учун, мўътабар китоблардин хоҳлаб жам қилиб, ондин сўнг иллатларни баён қилдим".¹

Дарҳақиқат, Абулғози даврида медицинага доир озми-кўпми асарлар мавжуд бўлса-да, аммо уларни топиш, улардан баҳраманд бўлиш айниқса, меҳнаткаш омма учун амалга ошириб бўлмайдиган бир орзу эди. Устига-устак бу асарларнинг кўпчилиги соф туркий тилда бўлмай, арабча, форсча атамалар аралаш-қуралаш қилиб ёзилганлиги ҳам улардан фойдаланишни қийинлаштирар эди. Абулғозининг асари шу жиҳатдан ҳам катта аҳамиятга моликдир.

Хоразмлик шоир Муҳаммад Юсуф Баёнийнинг айтишича, Абулғозининг "Манофё-ул-инсон" номли китобининг ўзбекча нусхасидан бошқа форсча-тожикча нусхаси ҳам бўлган. Аммо бу асарнинг қадимий тожикча нусхаси ҳозиргача топилган эмас. Баёний "Шажараи Хоразмшоҳий" асарида Абулғози ва унинг "Манофё-ул-инсон" китоби ҳақида шундай ёзади: "Манофё-ул-инсон" ким Абулғози битиб, мавсум этди ва тибда ҳам моҳир эканлар."²

"Манофё-ул-инсон" рисоласи асосан тўрт қисмдан иборат бўлиб, ҳар бири медицинанинг бир соҳасидан баҳс этади. Муаллиф томонидан асарда олимлар ўртасида кенг тарқалган иситма, бел оғриғи, кўз, жигар касаллиги,

¹ Абулғози Б. Манофё-ул-инсон, Ўзбекистон ФАШИ қўлёзмалар фонди, инв. № 4107, 38-бет.

² Баёний М. Шажараи Хоразмшоҳий, Ўзбекистон ФАШИ қўлёзмалар фонди, инв. № 4107, 3596. 76-бет.

талоқ яллиғланиши сингари 120 хил касаллик келтирилади. Абулғози "Манофё-ул-инсон"да оддий ва мураккаб дорилар, уларни тайёрлаш, ишлатиш йўллари, дардларнинг келиб чиқишига сабаб бўлувчи омиллар, қасалликларни даволаш тартибларини оммабоп, содда тилда баён қилади. Абулғози табобатга оид китоблар ҳақида ёзиб, китобларда кўрдим ва устозлардан ўргандим,— деб уларни ҳам тарғиб қилган.

Абулғози ёзади: "Барча айтқонлар арабий луғатларни қўшиб турурлар ва форсийни ҳам қўшиб турурлар ва туркийни ҳам сажъ қилиб турурлар".

Абулғози ўзидан аввал ўтган табибларнинг у ёки бу хасталик тўғрисидаги фикр ва мулоҳазаларини келтириб, сўнг бу хусусда ўз қарашларини баён этади.

Абулғози Баҳодирхоннинг тарихнавислик ва адабиётшуносликдаги тутган ўрнини олимлар ва адиблар юқори баҳоладилар. А. М. Горький, А. Н. Кононов, С. И. Иванов, В. Зоҳидов, А. В. Абдуллаев, Н. М. Маллаев, Қ. Мунировлар етук аллома ҳақида қимматли фикрлар билдирганлар.

Демак, "Манофё-ул-инсон" инсонларнинг сиҳат-саломатликлари тўғрисида қайғуриб ёзилган қимматбаҳо китоб бўлиб, унда Абулғози Баҳодирхоннинг билими нақадар етуклиги, у фақат тарих, адабиёт соҳасидагина эмас, балки табобат соҳасида ҳам истеъдодли олим эканлигидан далолат беради.

"ШАЖАРАИ ТУРК"ДА ФОЛЬКЛОР УНСУРЛАРИ

Буюк сўз санъаткори М. Горький халқ оғзаки ижодини ўрганишнинг аҳамияти ҳақида сўзлаб: "Халқ ҳамма бойликларни майдонга келтирувчи кучгина эмас, халқ маънавий бойликларнинг ҳам бирдан-бир ва туганмас манбаидир. Халқ ўз ижодининг гўзаллиги ва доҳиёналиги жиҳатидан дунёда биринчи бўлган ҳамма буюк дostonлар ва аъёналарни, шулар ичида улуғи бўлган жаҳон маданияти тарихини яратган файласуф ва шоирдир",— деган эди. Халқ оғзаки ижодига шу нуқтаи назардан қараганда, халқ ҳамма моддий ва маънавий бойликларнинг, ҳамма хазиналарнинг яратувчиси бўлиш билан бирга уларнинг

тўпловчиси ҳамдир, фақат ундаги бойликни қунт ва чидам билан ўрганиш ва ижодий лабораториядан ўтказиб, халқнинг ўзига яна тақдим қила билиш керак. Халқ оғзаки ижоди, бой ва ранг-баранг. Бу чинакам хазина, хазина бўлганда ҳам ҳеч қачон тугамайдиган ва битмайдиган хазинадир.

Оғзаки ижоднинг ёзма адабиётга таъсири алоҳида аҳамиятга эга. А. М. Горький халқ оғзаки ижодиётининг сеvimли бир тури бўлган халқ эртаклари тўғрисида қуйидагиларни ёзган эди: "Қадим замонлардан буён барча давр ва барча мамлакат ёзувчилари эртақ мавзуларидан фойдаланиб келадилар. Апулейнинг "Олтин эшак" номли романи эртақдан олиб ёзилган, Геродот ҳам эртақлардан фойдаланган. Бокаччонинг "Декамерон"ида бу нарсадан Италия XIV асрдан бошлаб фойдаланиб келиши маълум. "Декамерон"да, "Гектамерон"да Часернинг "Контерберий ҳикоялари"да эртақнинг таъсири яққол кўзга ташланиб турибди. Гёте, Жонклис, Бальзак, Жорж Занд, Додэ, Лабуле, Анатолий Франс, Кармен Сильва, Кидерсгон... Бизда эртақлардан бир авлод буюк ёзувчилар фойдаланганлар. Кемницер, Жуковский, Пушкин, Лев Толстой шулар жумласидандир. Бадиий адабиётнинг халқ оғзаки ижодига шаклий, маънавий ва дидактик тобелиги мутлақо шубҳасиз ва ибратлидир.

Шахсан эътироф этишим керакки, бувимдан ва қишлоқ эртақчиларидан эшитган эртақларим зеҳнимнинг ўсишига кучли таъсир кўрсатган. Айниқса, уларнинг босилиб чиқиши, мени ҳаддан ортиқ қувонтирди ва менинг эртақлар ҳамда уларнинг аҳамиятига нисбатан берган баҳомни юқори кўтарди. Ўн икки яшарлигимда "Янги араб эртақлари"нинг XVII асрдаги қандайдир вилоят босмасини ўқиб чиққанман. Ушанда мен китобда ёзилган барча сўзлар ҳақиқат деб ўйлаган эдим"¹. М. Горькийнинг бутун жаҳон адабиётидан далиллар келтириб, фольклорнинг ёзма адабиётга ниҳоятда кенг миқёсда кўрсатган таъсирини исботлаган юқоридаги мулоҳазалари Ўрта Осиё халқлари адабиётларига, жумладан, ўзбек адабиёти тарихининг тарққийёт манзарасига ҳам тегишли эканлигини ишонч

¹ Горький А. М. Адабиёт ҳақида. Тошкент: "Ўзбекистон", 1962, 321-бет.

билан айтиш мумкин. Халқ дostonларининг ривоят, матал ва мақолларнинг ўзбек классик ёзма адабиётига кўрсатган таъсири таҳсинга сазовордир. Лутфийнинг "Гул ва Наврўз", Дурбекнинг "Юсуф ва Зулайҳо" дostonларининг яратилишида халқ ривоятларининг озмунча ўрни борми? Дарвоқе, диний ривоятларни қайта ишлаш натижасида Дурбек ўзаро қирғин урушларни, тож-тахт учун олиб борилган қонли курашларни, гаразгўйликни, номардликни лаънатловчи "Юсуф ва Зулайҳо"дек даврга хизмат қилувчи ўлмас асар кашф эта олди. Лутфийнинг "Гул ва Наврўз" дostonида ҳам халқ ривоятларидан фойдаланилгани ҳолда вайроналик келтирувчи урушлар қораланди, кучли ва марказлашган давлат тузиш гоъси илгари сурилди, дўстлик улуғланди. Алишер Навоийнинг "Фарҳод ва Ширин", "Саъбаи сайёр", "Садди Искандарий" дostonларига ҳам халқ афсоналари асос бўлган. Гулханийнинг "Зарбулмасал" асарида эса, халқ мақол ва маталлари, ҳикматли иборалари асар сюжет йўналишини ҳаракатга келтирувчи асосий омил бўлиб хизмат қилган. Демак, ўзбек мумтоз адабиётининг тараққиётида ҳам фольклор асарларининг унутилмас ўрни бор.

Халқ оғзаки ижодиётида энг аввало "уйдирма", ҳодисаларни олдиндан кўрувчи халқ тафаккурининг ажойиб хусусиятлари мужассамланган бўлади. А. М. Горький халқ оғзаки ижодининг ана шу фазилатини таърифлаб, уларнинг олимлар ва ёзувчилар учун баб-баравар зарурлигини таъкидлаб шундай деган эди: "...Эртакларда ҳаммадан ҳам "уйдирма" ҳодисаларни олдиндан кўра билувчи тафаккуримизнинг ажойиб хусусияти ибратлидир. Эртакчилар "Уچار гилам"ларни аэропланлар ихтиро қилинмасдан неча асрлар илгари; афсонавий тез ҳаракатларни паровоз, газ ва электромоторлар бунёдга келмасдан бир мунча вақт илгари билган эдилар.

Фикримча, инсоннинг ажойиб хусусиятларидан бири — борлиқни текширувчи кишига унинг фикри ўлчанган, ҳисобланган нарсалар қаршисида, ўз кузатишларидан аниқ амалий хулосалар чиқара олмай турган бир пайтда, ёдига тушадиган туйғу, яъни "фаразни" ҳам худди шу фантазия, уйдирма вужудга келтириб тарбиялаган. Шунда кузатувчига: "балки шу нарса шундайдир?"— деган фараз мадад беради. Шундай қилиб, олим кузатиш занжирларининг

узилган ерини шартли тасаввур ҳалқаси билан улаб, "Гипотеза" ҳосил қилади. Бу нарса кейинчалик, фактларни ўрганиш натижасида исбот қилинади, ёки фактлар, тажрибалар гипотезани рад этади. Бадиий адабиётда ижодий ҳаёл, уйдирма, туйғу катта ўрин ишғол қилади. Мушоҳада қилиш, текшириш, билишнинг ўзигина кифоя қилмай, унга қўшимча равишда "тўқиш" ва ижод ҳам керак"¹.

Донишманд А. М. Горькийнинг бу мулоҳазаларини Абулғози ижодига ҳам татбиқ этиш лозим. Чунки Абулғози ҳам М. Горький таъкидлаганидек, ижтимоий борлиқни текширувчи киши бўлган. У турк халқларининг шажаралари ҳақида ўз фикрларини ўлчаб, ҳисоблаб чиқиш жараёнида ўзи ўлчаган, ҳисоблаган тарихий тараққиёт тўғрисида бош қотириб, шундай бир бўшлиққа тўғри келганки, натижада бу кузатишлардан аниқ амалий хулосалар чиқара олмай қолган. "Ерда ҳаёт қандай бошланган? Биринчи одам қандай яратилган ва одам уруғлари қандай қилиб кўпайган?", — қабилдаги жумбоқлар уни фикрлар гирдобига тортиб кетган. Ноилож қолган тарихчи худди ана шу пайтда диний афсоналардан мадад излаган. Натижада ерда одамнинг пайдо бўлиши тўғрисидаги афсоналарни ҳақиқат деб тушунган ва улардан фойдаланишга жазм қилган. Бинобарин, ҳар бир ижодкор ўз даврининг фарзандидир. Шунинг учун ҳам муайян ижодкор ҳақида фикр билдираётганда уни ўз даври билан чамбарчас боғлиқ ҳолда олиб қарамоқ лозим. Шу боисдан Абулғози дунёқарашидаги диний эътиқодларни ҳам ўша давр билан изоҳлаш лозимдир. Бироқ Абулғозининг маҳорати шундаки, у диний уйдирмалардан фойдаланар экан, кўпроқ уларнинг дидактик томонига, ибратли томонига эътибор беради. Одам атонинг "ўз ўғлонларидан қирқ минг кишини кўруб", — ўлиши, унинг катта ўғли Шишнинг тўққиз юз ўн икки йил умр кўриши, Маҳлойилнинг тўққиз юз йигирма, Аннуҳнинг тўққиз юз олтмиш, Нуҳнинг етти юз йил умр кўришлари уйдирмадир. Бироқ муаллиф бу афсонавий шахсларнинг фақат ибратли томонларини — обод қишлоқлар ва чиройли шаҳарлар барпо этганини, деҳқончиликни ўйлаб топиб экинзорлар яратганини, хуллас,

¹

Горький А. М. Адабиёт ҳақида, 319-320-бетлар.

кишиларни, халқни тўғри йўлга ундаганлигини таъриф ва тавсиф қилади.

Биз "Шажараи турк"да фольклор унсурларининг иштироки тўғрисида мулоҳаза юритар эканмиз, яна бир хусусият тўғрисида тўхталиб ўтишни лозим топдик. Бу — халқ оғзаки ижодиётидаги муболага санъати анъанасининг давом этишидир. Халқ эртақларида ва дostonларида ижобий қаҳрамонлар донишманд, тadbирқор, енгилмас ва ҳар қандай шароитларда ҳам ғолиб чиқиб, пировардида мурод мақсадларига эриша оладиган шахслар сифатида улуғланадилар. Халқ оғзаки ижодидаги идеаллаштириш анъанаси Абулғози ижодига ҳам кучли таъсир ўтказган. Муаллиф ўзининг севимли қаҳрамонларини худди ана шу йўналишда яратади. Ўғузхоннинг дунёга келиши, бир яшарлигида ўзига ўзи ном қўйиши, бир умр элу юртларни тўғри йўлга бошлаши ёзувчи томонидан бўрттирилган ҳолда тасвирланади. Чингизхон, Жўжижон, Ўгадайхон образларининг яратилишида ҳам ана шу усул кўзга ташланиб туради.

"Шажараи турк"да фольклор таъсири халқ оғзаки ижодиётидаги фактлардан фойдаланиш билан боғлиқдир. Халққа тегишли урф-одатларнинг пайдо бўлиши ҳамда ҳар бир уруғ номининг этимологияси қисқа бир маталнинг берилиши билан далилланади. Масалан, овқат тайёрлашда туздан фойдаланишнинг келиб чиқишини далиллаш учун "Турк поёшо" ҳақидаги бир матал келтирилади. Худди шунингдек, ҳар бир уруғ номининг келиб чиқишини далиллаш учун ҳам халқ маталларидан фойдаланилади (уйғур, қарлуқ, дўрмон, суқут уруғлари ва бошқалар). Бу ўринда битта мисол келтириш билан кифояланамиз. Асарда "Қўниқ қимар элининг зикри"да қуйидаги матал келтирилади: "Ўрмовит уруқиндин бир киши бор эрди. Анинг уч ўғли бор эди. Улуғининг оти маълум эрмас. Аммо йигит бўлгандин сўнг, халқ Қўниққимар от қўйдилар. Қўниқнинг маъноси улуғ темак бўлур... Қимарнинг маъноси бурун темак бўлур. Ул кишининг бурни бисёр улуғ эрди. Анинг учун Қўниққимар лақаб қолди. Барча қўниққимар уруқи бу кишининг насли турурлар"¹.

1

Абулғози Б. "Шажараи турк", Тошкент: "Чўлпон" нашриёти, 1992 йил, 39-бет.

Абулғози тарихий фактларнинг хусусиятларига қараб, ранг-баранг баён усулларини қўллайди. Диний афсоналардан, халқ оғзаки ижодиётидан олинган материалларни баён этишда романтик кайфият, муболағали ҳикоя, қисқача ахборотлар бериш усули қўлланилса, тарихий манбалардан олинган материаллар баёнида муфассаллик, изоҳли тасвир, тавсифлаш усуллари кенг қўлланилади. Абулғозига замондош бўлган тарихий воқеалар баёнида эса, реалистик бўёқлар қуюқлашади. Муаллиф ўзи кўрган, иштирок этган тарихий воқеаларнинг ҳаққонийлигига гувоҳлик беради. Мемуарнинг бош қаҳрамони сифатида ўз хотира ва саргузаштларини асарнинг марказига қўйиб тасвирлайди. Замондошларининг хотира ва саргузаштлари эса иккинчи планда туради.

Абулғози ўз асарларида мақол, афсона ва эртаклардан усталик билан фойдаланган, уларнинг мазмунига катта эътибор берган. Адиб ўз моҳияти ва мазмуни билан ўша давр учун характерли бўлган илғор ғояларни ташувчи айрим мақол ва ҳикматли сўзларни маҳорат билан ишлатади. Зеро, у, мақоллар халқнинг асрлар давомида вужудга келган ҳаётий тажрибалари натижасида тўп-ланган ҳикматли фикрларининг хулосаси ҳисобланишини яхши англаганди. Абулғози халқ оғзаки ижодидан фойдаланишда дастлаб, ҳар бир материалнинг ижтимоий моҳиятига эътибор беради. Чунки энг улуғ донолик сўзнинг соддалигидир, мақоллар ва қўшиқлар ҳар вақт қисқа бўлади. Уларда бутун-бутун китоблар мазмунига тенг келадиган фикр ва сезгилар мавжуд бўлади. Абулғози "Шажараи турк"да ихчамликка эришиш учун ҳам фольклорга мурожаат қилади. У санъаткор сифатида халқ оммаси ўртасида кенг тарқалган мақол, ҳикматли сўз ва ибораларни усталик билан ишлатади, улардан санъаткорона фойдаланади. Бу эса, Абулғози асарлари тилининг содда, жонли ва образли бўлишига хизмат қилади.

Ҳар бир халқнинг ўтмиши ва маданиятини ўрганишда тарихий манбалар, афсона ва ривоятларнинг аҳамияти бениҳоя каттадир. XVII аср адабий муҳитида яшаб ижод этган шоирлар, адиблар ўзларининг синфий мавқеларига кўра, халқ ижодиётидан ҳам турлича фойдаланган эдилар. Чунончи, Абулғози "Шажараи турк" китобида "Яхшилар

айтиб турур, ўн дарвиш бир палос ичига сиғар, икки подшоҳ ер юзига сиғмас", — деб айтган. Бу қисқа мақолдан фойдаланар экан, ҳамма жойда ҳокимиятдаги рақибларга қарши салтанатни мустаҳкамлаш лозим, деган гоёни кўзда тутати. Халқ мақоллари "Шажараи турк"да баъзан айнан, кўпинча эса, муаллиф ёки бошқа тарихий шахслар тилидан ўзлаштирилган ҳолда берилади. Масалан, "Чингизхоннинг баъзи масаллари ва биликлари ва расм ва қоидаларининг зикри", ҳамда "Ўгадой Қооннинг баъзи қилиқлари ва афёолларининг зикри" баён этилган саҳифаларда кўплаб халқ мақолларини учратамиз. Чингизхон тилидан ўз ўғилларига нисбатан берилган насиҳатларда халқимиз орасида машҳур бўлган, "Бирлашган ўзар, бирлашмаган тўзар", — мақоли қуйидагича сингдирилиб юборилган: "...тўрт ўғлига элларни бўлуб, бир ерда ўлтуртуб айттиким: "бир-бирингиз бирлан иттифоқ бўлинг ва мухолифат қилманг, — теди. Тақи садоқидин бир ўқ чиқариб синдирди. Тақи бир неча ўқни бирга қўюб айттиким: "муни синдира билур киши борму?" Ҳеч киши синдира билмади. Чингизхон ўғлонларига боқиб айттиким: "бу ўқлар сизларга ўхшар. Агар барчангиз бирикиб, бирингизни подшоҳ қилиб, анинг тилидин чиқмасангиз, ҳеч киши сизларни синдира билмас. Агар иттифоқ қилмай мухолифат қилсангиз, бир ўқни нечук синдурсалар, сизларни ҳам шундоқ синдурурлар", — теб яхши насиҳатлар қилди" ("Шажараи турк", 147-148-бетлар). Иккинчи бир ўринда Чингизхон тилидан "биликсиз бош, кераксиз тош" мақоли ишлатилади ва унга қуйидагича изоҳ берилади: "Туман ақоиси ва ҳазора ва саъда даъа ҳар йилининг аввалинда ва охирида мени кўруб, биликларимни эшитсунлар ва андин сўнг, ул кишилар лашкарға бош бўла билурлар ва ҳар қачон мундоқ қилмасалар алар халққа бош бўлмоққа ярамас турурлар. Андоқ кишилар бир тошга ўхшарким, ани бир сувнинг ўртасига ташлагайлар. У ботиб кетиб ҳеч кўринмағай"... ("Шажараи турк", 218-220-бетлар). Яна бир ўринда ноўрин қилинган иш "Совуқ темурга чўкич ургандек бўлур" дея изоҳланади: "Ҳар киши ўз уйини яхши сақласа, мамлакатимизни ҳам сақлар". Тақи айтур эрди ким, ҳар киши ўн кишини тартиб бирлан ясаса, улуғ лашкарни ҳам ясар ва тақи ҳар ким ёмонликдин ўзининг ичини пок қилса, мулкдин

ўғрини ҳам пок қилур. Тақи ҳар киши улуғлар қатиға борса, андин сўз сўрамай сўзламасун. Агар сўз сўрамай сўзласа, унинг сўзини эшитсалар не хўб, агар эшитмасалар, совуқ темурға чўкич урғонтек бўлур"¹.

Юқоридагилардан ташқари асарда "бу кунги ишни тонглага солган кишининг ҳеч иши битмас" каби (122-бет) мақоллар ҳам ишлатилган. Абулғози Баҳодирхоннинг "Шажараи тарокима" асарида фольклорнинг таъсири ҳақида академик А. Н. Кононов (1906-1986) "Шажараи тарокима" асари фақатгина тарихий манба бўлиб қолмасдан, балки адабий ёдгорлик сифатида ҳам аҳамиятли бўлган, чунки унда халқ афсоналари, халқ этимологияси, этноним, мақол ва масаллар моҳирона тасвирланган"², дея ёзган.

"Шажараи турк"да халқ мақолларидан ташқари ҳикматли сўзлар, бадий тасвир эпитетлари ва ҳикматли сўзлар кўплаб ишлатиладики, буларнинг барчаси шаксиз асарнинг бадий қимматини оширади. Масалан, асарнинг 337-саҳифасида "тўранинг давлатли бўлурининг нишонаси ул турурким, навкарға меҳрибон бўлур ва бадавлатнинг нишонаси қариндошиға меҳрибон бўлур,"— шаклидаги мақолнамо жумлаларни учратамиз. Абулғози "Шажараи турк"да "Ул вақтда ажал келиб, яқосиндин тутуб отасининг қотиға олиб кетди" (жонлантириш), "юлдуздай бўлуб қаравуллар" (ўхшатиш), "Ул халқни кўруб, димоғидин дўдлар чиқиб буюрди" (муболаға), "Ит семирса эгасини қопар", "Ўксук ўз киндигини ўзи кесар теган" каби халқ мақоли ва ҳикматли сўзларини ҳам муваффақият билан қўллайди. Бундай ҳикматли сўзлар ва мақоллар билан жилоланган жумлалар жуда кўп. Асарда ноўрин қиргин урушлар қораланади. Шундай урушларнинг сабабчиларидан бири бўлган Бойдухон "ажал келиб ёқасидин тутди" каби истехзоли иборалар орқали фош қилинадики, бу тасвир "бировга чуқур қазсанг, ўзинг йиқиласан" мақолини эслатади. "Бойдухон подшо бўлди, бир неча йиллар подшолик қилди. Мўғул бирлан Тотор подшо бўлғонидин то Бойдухон замониғача халқ орасида ҳеч низо йўқ эрди.

1

Абулғози Б. "Шажараи турк", Тошкент: "Чўлпон" нашриёти, 1992 йил, 81-бет.

2

Кононов А. Н. Родословная туркмен, М.—Л., 1958, стр. 23.

У Мўғулхон ўғлонлари ўз элига подшолик қилур эрди. Тотор ўғлонлари Мўғулхон ўғлонлари бирлан ёв бўлди. Тақи аларнинг элларини чопа бошлади. Ул вақтида ажал келиб, ёқосидин тутуб, Бойдухонни отаси қатиға олиб кетти" ("Шажараи турк", 19-бет).

Шундан кейинги воқеалар баёнида золимликда ва ўзаро қирғин урушлар чиқаришда Севинчхоннинг ўз отаси Бойдухондан ҳам ошиб тушганлиги қаламга олинади ва "Севинчхоннинг замонида мўғул бирлан тотор элининг орасинда душманлик ўқлари андоқ жўн эрди, агар Аму дарёси сувини солсалар сиғмағай эрди",— деб муболағали тасвир қилинади. Ўғузхоннинг бир яшарлик пайтидаги қилиқларига берилган муболағали таърифда "ўқи ўзагон ва ёйи ёйилган бўлғуси турур" каби иборалар ишлатилдики, қолаверса Ўғузхон ҳақида "бу ўғлон узоқ умрли ва улуг давлатли бўлур",— дея айтилган мулоҳазаларни ҳам кўп ўқиймиз.

Шунингдек, "Шажараи турк"да "хоннинг тошдай қаттиқ кўнгли мумдай юмшоқ бўлди" (273-бет), "Отангнинг ичи қозоннинг тубидин ҳам қорароқ турур" (Шажараи турк", 389-бет), "Қор улуг тушди, бора-бора отлари арриқ бўлди" (372-бет), "туркман милтиқ отмасидай, ерға келиб тушди (509-бет), "ўзбекнинг ола йилқили, олтин ўчоқли эл бўлур эрмиш дегани бу турур" (73-бет) синғари сифатдошлар билан бир қаторда "ҳар оёғим ўн ботмон бўлди" (49-бет), "ингагимнинг сўнгаклари пора-пора бўлди" (498-бет), "ул ерда кўп дарахтлар пайдо бўлдиким, ўқ урса ўтмас эрди", "ариқнинг кенглиги отқон ўқ ўтмасдай бўлди" (474-бет), каби ифодаларни учратамизки, булар ҳам асарнинг бадиий таъсирчанлигини оширади.

"Шажараи турк"даги жуда кўп персонажларнинг фаолиятларида халқ ҳажвияларининг самарали таъсири сезилиб туради. "Суқут элининг зикри"да "заифаси ўғлон топмаган" бир кишининг хизматкор аёл —"дадаки"си билан яқинлашиши юмористик услубда берилади: "Дадак ҳомила бўлди. Хотун дадакнинг қорнина ҳар кунда урур эрди, тушсун теб, тушмади. Бир кеча ярим оқшомда эркак ўғлон туғурди. Отасининг пўстинининг этакиндин кесиб олди. Тақи ўғлонни чирмаб, эвнинг кейинидаги юлғун ичинга элтиб қўйди. Эрта отаси таҳорат синдирғали борди эрса, ўғлон овози келди. Бориб кўрди ўзининг

пўстинин таниди. Андин сўнг ўз ўгли эрканин билди... Ўғлонга Суқут от қўйдилар. Мўғул юлғунни суқай тер Юлғунли темак бўлур"¹ (92-93-бетлар).

223-саҳифада эса, ёлгон гапириб, Ўгадой Қооннинг қаҳрига учраб, ўлимга дучор бўлган бир шахснинг фаолияти ҳажв остига олинади: "...Ул киши Қоонга келиб айттиким: "Бу кеча туш кўрдим, Чингизхон менга айттиким, бориб Ўгадайга айтгил – мусулмонларни ўлтурсун". – Қоон айттиким: "бу сўзни сенга Чингизхонни ўзи айтдими ё тилмоч айтганими?" – "Қооннинг ўзи айтти". Андин сўнг Қоон сўрдиким: "Сен мўғул тилин билурмисан" теб. Ул киши билмайман теди. Қоон айтти: "бу кишини ўлдурунг" теди, анинг учунким, бу сўзни ёлгон айтатуруп. Чингизхон мўғул тилидан ўзга тилни билмас — теди".

Юқорида баён этганларимизнинг ҳаммаси бирикиб Абулғозининг фольклорни чуқур ўрганганлигини ва бу нодир ижодиётдан унумли фойдаланганлигини кўрсатади. Фольклор "Шажараи турк"нинг мазмунини ҳам, бадиий услуби ва тилини ҳам бойитди.

Бадиий асарларда наср билан назмнинг аралаш ҳолда ишлатилиши жуда қадимий тарихга эга. Ўзбек насрининг илк манбалари дастлаб халқ оғзаки ижоди билан боғланади. Халқимиз тилида минг йиллар давомида наслдан-насла, оғиздан-оғизга кўчиб юрган эртақлар, қиссалар, шубҳасиз, ўз ибтидосини жуда қадим замонлардан олади. Ўрта Осиё халқларининг узоқ тарихга эга бўлган адабиётини ўрганиш унда насрнинг назм билан ёнма-ён тараққий этиб келганлигини кўрсатади. Ўзбек халқ оғзаки ижодиётидаги ишқий саргузашт дostonлари ёхуд қаҳрамонлик эпослари шундан далолат беради. Деярлик халқ эпосларининг барчасида шеърый тасвир билан насрий ифода услубининг омухта бўлиб келганлигини кўраимиз. Шунингдек, Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг "Бобурнома", Гулбаданбегимнинг "Ҳумоюннома", Абулғозининг "Шажараи турк" каби тарихий мемуар асарларида ҳамда одоб-ахлоққа оид фалсафий — дидактик асарларда наср билан назмнинг аралаш ҳолда ишлатилиши кўзга ташланади. Чунончи: Саъдийнинг "Гулистон", Жомийнинг "Баҳористон", Алишер Навоийнинг "Маҳбуб-ул қулуб" асарлари бунга далилдир.

1

Абулғози Б. "Шажарайи турк", Тошкент: "Чўлпон" нашриёти, 1992, 41-42-бетлар.

Абулғози ҳам ўзининг "Шажараи турк" асарида ана шу қадимий анъаналардан ўринли фойдаланган. "Шажараи турк"даги насрий тасвир ҳам, назм ҳам халқ оғзаки ижодиётидаги каби ниҳоятда содда, раво услубда ёзилган. Шу боисдан ҳам мазкур асар бениҳоя қадрли ва беназирдир.

АБУЛҒОЗИ — ШОИР

Ҳар бир халқнинг ўз маданияти, тарихи ва адабиёти бор. Ҳар бир халқ катта ёки кичиклигидан қатъи назар жаҳон маданияти ва адабиётига ўз ҳиссасини қўшади. Бинни Оқатойхон бинни Ҳожимуҳаммад бинни Арабмуҳаммад Абулғози Хоразмий ҳам жаҳон илм-фани, айниқса ўзбек адабиёти ва тарихининг тараққиётига беҳад катта ҳисса қўшганлардан биридир.

Ўтмишни билмай, уни чуқур ўрганмай туриб миллий қадриятларимиз, маънавий меросимиз, ўзлгимизни англашимиз мушкул.

Олим, тарихчи адиб, фольклоршунос, тилшунос, шоир ва давлат арбоби Абулғози Баҳодирхон тарих, тилшунослик, адабиёт, табобатга оид ўзбек халқининг бой меросини ўрганиб, "Шажараи тарокима", "Шажараи турк" ва "Манофё-ул-инсон" каби китоблар ёзиб, абадий мерос қолдирди. Халққа одоб, дониш, ҳунар ўргатиш катта шарафдир.

Абулғози Хоразмийнинг "Шажараи турк", "Шажараи тарокима" ва "Манофё-ул-инсон" китоблари насрда ёзилган бўлса ҳам, уларнинг баъзи ўринларида бирор тарихий воқеа муносабати билан байт ва парчалар келтирилади. "Шажараи тарокима" китобида иккита шеър ўзбек тилида, "Шажараи турк"да учта шеър, битта шеъри ўзбек тилида, иккитаси форс тилида, "Манофё-ул-инсон" асарида битта форс тилида ёзилган шеърлар ўрин олган бўлиб, муаллиф ёзган шеърлар жами олтига, саксон мисрани ташкил этади, холос.

Абу Али ибн Сино, Биноий, Бобур, Муҳаммад Солиҳ ва бошқа шоирларнинг асарларини мутолаа қилган Абулғози Хоразмий ёзган шеърларини тўплаб девон қилгани ҳақида баъзи маълумотлар бўлсада,¹ улар бизгача

¹ Абражаев А. И. Родословная тюрок и его автор, Звезда Востока, 1946, № 12, стр. 76.

етиб келмаган ёки ҳозиргача топилган эмас. "Шажараи турк"даги насрий тасвир ҳам, назм ҳам халқ оғзаки ижодиётидаги каби ниҳоятда содда, равон услубда ёзилган. Абулғози шеърларида Ўғузхон ўғилларининг мардлиги, Али Султоннинг қаҳрамонлиги каби хон ва подшоҳларнинг қаҳрамонликлари, шахсий ҳаёти, тор ички кечинмалари тасвирланади. "Шажараи турк"да Қорахоннинг ўғли Ўғузхоннинг бир ёшга тўлиши, ўз номини ўзи қўйганлиги "Ўғузхоннинг дунёга келганининг зикри" ҳикоятда берилган. Шеър тўрт мисрадан иборат бўлиб, бир ёшга тўлган Ўғузхон тилидан берилади.

Ушал бир яшар ўғлон, анда равон,
Келиб тилга, теди: —"билинлар аён.
Отимдур Ўғуз" Хисрави номвар,
Билинлар — яқин барча аҳли ҳунар¹.

Ўғузга бағишланган шеърий мисралар, "равон — аён", "номвар — ҳунар" шаклларида қофияланган бўлиб, шеър мисраларидаги энг аҳамиятли сўзлар қофия ўрнида келтирилганки, улар бутун мисралар мазмунини хаёлда жонлантирувчи қувватга эгадир. Ана шу қофияланиш жараёни поэтик услубда асосан "Шажараи турк"нинг яхлит услубига сингиб кетади ва ёрқинроқ бўлишига хизмат қилади. Ҳатто, "равон — аён", "номвар — ҳунар" қофияларининг қайта ёдга туширилишининг ўзиёқ бош қаҳрамон қиёфасини кўз ўнгимизда гавдалантириш имкониятини беради. Демак, шеърий парчалар мазмуни ҳам асар муаллифининг идеалига — идеал ҳукмдор Ўғузхонни мадҳ этишга бағишланганлигини иккинчи шеърий парча ҳам исботлайди.

Демак, халқ оғзаки ижодидан баракали фойдаланиш ва унинг анъаналарига амал қилиш Абулғозига ижодий илҳом бахш этди. Мазмундаги аниқлик билан шаклдаги соддалик унинг шеърий мисраларига сайқал бериб туради. "Шажараи турк"даги қуйидаги шеърий парча ҳам муаллифнинг сеvimли қаҳрамонларидан бири бўлган. "Ўғузхоннинг юртига келиб тўй қилганининг зикри"да берилгандир. Унда Ўғузхоннинг кўп мамлакатларни

1

Абулғози Баҳодирхон. "Шажараи турк", ЎЗР Фа Беруний номидаги Шарқшунослик илмгоҳи, қўлёзмалар фонди, инв. №7668, 23-бет.

ўзига қаратиб, ниҳоятда улуғ подшо бўлгани, юртга фаровонлик, осойишталик бағишлагани, адолатли ва донишманд султон эканлиги баён этилади. Натижада юқорида келтирганимиз шеърини парчалардаги бир яшар бола ҳақидаги башоратлар гўё рўёбга чиққандек бўлади. Ўша шеърини парчадан сўнг шоир: "Тўйға келган улуғ ва кичик барча бу сўзига танг қолдилар. Тақини айтдилар, бу ўғлоннинг ўзини отини айтатур, мундин яхши от бўлурми теб, отини Ўғуз қўйдилар. Тақини айтдиларким, бир яшар ўғлоннинг мундоқ сўзлоганини ҳеч замонда, ҳеч ким эшитган ва кўрган йўқ турур... бу узоқ умрли ва улуғ давлатли ва ўқини ўзоғон ва ёйини ёйилган бўлғуси турур..."¹

Муаллиф асарда халқ башоратини оқлаган Ўғузхоннинг донишманд одам бўлиб етишганини, олтинини ўғлига жуда кўп насиҳатлар қилиб, "билимлар ўргатиб", шаҳарлар ва эллар инъом бериб, адолат билан ҳукмронлик қилганини улуғлайди. Абулғози Ўғузхоннинг давлатини мустаҳкамлаш учун унинг ўғилларининг мардлиги, уруш кунини муваффақиятларга эришганликларини тасвирлайди.

Ўғуз қилди ул тўйда жарғамиша,
Бу олтинини ўғлини суяр ҳамиша,
Булар кўрсатиб эрдин мардоналик,
Ота бирлан кўп турли фарзоналик,
Отага баса қилдилар ёрилик,
Уруш кунини барчаси борлик²

Абулғози бу маснавийсида Ўғузхон ва унинг ўғиллари: Ойхон, Юлдузхон, Кунхон, Тоғхон ва Тенгизхонлар салтанатларини мустаҳкамлаш учун кураш олиб борганликларини таъкидлаб, ўзини марказлашган йирик феодал давлат тарафдори эканлигини баён этади. Шуниси диққатга сазоворки, ана шу олтинини мисрали парчада бутун бошли тугал бир мазмун ифода қилинган. Ота ва фарзандлар ўртасидаги ҳамжиҳатлик, меҳр-оқибат, дов-юрақлик ва қаҳрамонлик улуғланган. Абулғози ўрни

¹ Ўша қўлёзма, №7668, 42-бет.

² Абулғози Б. "Шажараи турк". Тошкент: "Чўлпон" нашриёти, 1992, 18-бет.

билан эпик тасвир ривожига монанд тушадиган жойларда лирик кайфиятни ифодаловчи шеърини парчаларни ҳам яратадики, уларнинг ҳар бири асарнинг адабий-бадий қимматини оширишга хизмат қилади. Улар асарнинг ғоявий йўналишида тасвир таъсирчанлигини оширувчи фазилат билан суғорилган. Ўғузхон давлатни мустақкамлаш учун уларнинг ҳаммасини бир кишидек бўлиб иш олиб боришга даъват қилиб, — "агар ҳар қайсингиз ҳар тарафга қараб тортсангиз, ўзингиз ёлғизланиб қоласиз, бирлик асосида иш олиб борилса, эл осойишта бўлиб кетади" — деб айтади.

"Шажараи турк"даги 44-саҳифадаги ўн мисрали форсча маснавийда қуйидагича мазмун бор: "Қўлингизга давлат етгандан сўнг ҳаммангиз бир кишидек бўлиб ҳаракат қилинг. Агар иттифоқ бўлмасангиз, номи насабингиз ва ўзингиз яккаланиб қоласиз. Ҳар ким жанжал ва урушлардан ўзини тўхтатса, отасининг авлоди бўлиб давлат қолдиради. Шу йўл билан иш тутсангиз — ишингиз ривожланиб мамлакат осойишта бўлиб кетади. Ўғузхон Эркилхўжадан бу сўзларни эшитгандан сўнг, сизнинг бу сўзингиз бизларга маъқул деб айтдилар. Эркилхўжа ақлли ва маълумотли бўлиб, бир қанча хонларга вазирлик қилган. У Ўғузхон вафот этгандан сўнг ҳам, унинг ўғли Кунхонга ҳам вазир бўлиб ишлаб, кўп насиҳатлар қилади.

Абулғози "Ғазали Қўрқуд" шеърида Қўрқуд отанинг ўттиз-қирқ минг лашкар билан Қозонга борганлигини ва унинг ғалаба билан қайтганлигини қуйидагича тасвирлайди:

Ўттиз-қирқ минг лашкар бирлан Қозон бориб,
Ўтиб панжа аларни келди қириб,
Бир нечаси қутулдилар кўп ёлбориб,
Аллалар, беклар кўрган борми Қозон каби?¹

Абулғози Хоразмий халқларнинг бир-бирларига ҳунар ўргатишларини ва подшоҳнинг баъзи баҳодирларга ўз ёнидан ўрин берганини қуйидагича куйлайди:

¹ Абулғози Б. "Шажараи тарокима", ЎЗСР. ФА Беруний номидаги Шарқшунослик илмгоҳи қўлёзмалар фонди, инв. №1223, 99-бет.

Андин хунар кўтардилар барча эли,
Баъзиларга ўрин берди соғу сўли.
Бирга бўлди, қому билан ўзи йўли,
Алплар, беклар кўрган борми Қозон каби?¹

Абулғози Қўрқуд отанинг карвонидан қолмаслигини,
қўшинни йўлга бошқаришга тайёр туриши зарурлигини
баён этиб шундай ёзади:

Сабо Қўрқуд ўлар бўлдинг, энди билгил,
Ул Қозоннинг давлатига дуғо қилгил.
Карвон кетди, кўп кеч қолдинг йўлга киргил,
Алплар, беклар кўрган борми Қозон каби?²

Тарихий манбалар туркий, ўғўз қабилаларининг XII-XIII асрларда ҳам мавжуд эканлигидан далолат беради. Қўрқуд ота Солур Қозоннинг (солур — мўнгул сўзи бўлиб, ўзбек тилида қиличли маънони билдиради) маслаҳатчиси сифатида Ўрта Осиёнинг афсонавий қаҳрамонларидан биридир.

Ушбу далилларнинг барчаси Абулғози Хоразмийнинг ашъорфаҳм олим, беназир шоир эканлигини кўрсатади. Абулғози Хоразмийнинг (1603-1664) адабий мероси ва ижодини тадқиқ қилган олимлардан бири академик Воҳид Абдуллаев шундай дейди: "Абулғози ўз сиёсий фаолиятини давом эттириш билан бирга, адабий ишлар билан ҳам шуғулланиб асарлар яратди. Абулғозининг шеърий ижоди ҳам, унинг тарихий асарлари ҳам ўз салтанатини мустаҳкамлаш манфаатларига қаратилган эди".³

Умуман, шеърий парчада ҳам мазмун ва шакл бирлиги қаҳрамонликни улуғловчи услубга мос тушган. Туроқлардаги жанговар оҳанг кўтаринки кайфиятни ифодаловчи мазмун билан омукта бўлиб кетган. "Шажараи турк"даги шеърларнинг услуби халқ оғзаки ижодиётига яқин бўлиб, улардаги шеърий мазмун китобхонларда қаҳрамонликка нисбатан иштиёқ ва меҳр-муҳаббат уйғотади.

Абулғози Хоразмийнинг "Шажараи тарокима" ва "Шажараи турк" китоблари тарих, адабиёт ва тилшуносликни

¹ Абулғози Б. "Шажараи тарокима", ЎЗСР. ФА Беруний номидаги Шарқшунослик илмгоҳи қўлёзмалар фонди, инв. № 1223, 99-бет.

² Ўша жойда.

³ Абдуллаев В. Ўзбек адабиёти тарихи, Тошкент: "Ўқитувчи", 1964, 13-бет.

ўргатишда, тadbик этишда асосий манба ҳисобланади. Халқ оғзаки ижоди билан яхши таниш бўлган Абулғози мазкур асарларида бир неча афсона ва ривоятларни келтиради.

Гап шундаки, ўтмишда туркий халқлар, жумладан ўзбек халқи фольклорини махсус ёзиб олишга жуда кам эътибор берилган. Маҳмуд Қошғарийгина бу иш билан изчил шуғулланган. "Шажараи тарокима"да Солур Қозон исмли элни мадҳ этган Қўрқуд ота термалари кишилар диққатини тортди. Фольклоршунос Абулғози Хоразмий қуйидаги тўртликларни халқдан қандай эшитган бўлса, худди шундай қoғoзга кўчирган.

"Қўрқуд отанинг Солур Қозон ални мақтаб айтган тортими бу турур".

Қўрқуд айтган унғир тошни югорлотди,
Солур Қозон ўтру бориб қарбоб тутди.
Ит бажана қўруб они эси кетди,
Олллар, беқлар кўрган борму Қозон киби?
Бир Қозонга қирқ бир отнинг этин солди:
Ул Қозонни сўл илики бирлан олди.
Соғ илики бирлан элга улаштурди,
Олллар, беқлар кўрган борму Қозон киби?
Кук осмондан иниб келди тилли йилон,
Ҳар одамни ютар эрди кўрган замон.
Солур Қозон бошин кесди бермай омон,
Олллар, беқлар кўрган борму Қозон киби?

Абулғози Хоразмийнинг ижоди ва асарлари қимматини адабиётшунос Бахтиёр Назаров: "Абулғози Баҳодирхоннинг "Шажараи турк" ва "Шажараи тарокима" асарларини нашр этиб бўлмаслигини "асосламоқчи" бўлганларнинг фикрига асло қўшилиб бўлмайди. Биз тарихий асарларга уларнинг ким ёзганига қараб эмас, балки нимани ёзганларига қараб баҳо берсак адашмаймиз",— деб баҳолайди. Абулғозининг адабий фаолияти ҳақида, унинг ижодий мероси ҳақида аллома асарларини рус, татар, инглиз, немис ва француз тилларига таржима қилиниб, нашр эттирилганлиги ҳам маълум тасаввур беради. Абулғози Хоразмийнинг "Шажараи тарокима" китоби Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриётида ва "Шажараи турк" асари "Чўлпон" нашриётида чоп этилмоқда. Ҳозирга Абулғози фаолиятига кам эътибор берилаётир. 1993 йилда унинг таваллудига 330 йил бўлди. Уни хотирлашимиз лозим.

Лекин Абулғози ижодини яна ҳам ўрганиш учун унинг қўлёзма китоблари асосида тадқиқот ишларини олиб бориш адабиётшуносларимизнинг асосий вазифаларидан биридир. Бу ўринда шуни ҳам айтиш керакки, Хоразм вилоят жамоатчилиги Абулғози Хоразмий номини абадийлаштиришдек хайрли ишга қўл урсалар нур устига аъло нур бўлур эди. Зеро, бугунги истиқлолимизнинг маънавий қадриятларимиз қайта бўй ростлаётган, нурли кунларида ўтмиш меросимизни қайта тиклаш, аллома бобокалонларимизнинг дурҳикмат китобларини таҳлил этиш, тадқиқ қилиш, кенг халқ оmmasига етказиш барча олиму фозилларнинг шарафли бурчидир.

МУНДАРИЖА

Тарихий ва адабий муҳит	3
Бобур ва Абулғози	13
Ривоят ва ҳақиқат	32
"Шажараи турк"да фольклор унсурлари	41
Абулғози — шоир	52

Халим Худойназаров

АБУЛГОЗИ БАХОДИРХОН — ИСТОРИК И ЛИТЕРАТУРОВЕД

На узбекском языке

Издательство "Ўзбекистон" — 1994, 700129, Ташкент, Навои, 30.

Техн. муҳаррир М. ХЎЖАМҚУЛОВА
Бадий муҳаррир Х. МЕҲМОҶОВ
Мусахҳиҳ С. ТОҲИРОВА

Териҳга берилди 15.11.93. Босишга рухсат этилди 10.06.94. Формати 84x108¹/32. "Таймс" гарнитурода терилди. Офсет босма усулида босилди. Шартли босма л. 2.94. Нашр л.2,72. 5000 нусха. Букюртма №1264. Баҳоси шартнома асосида

"Ўзбекистон" нашриёти, 700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Нашр № 95-93.

Оригинал макет масъулияти чекланган "Ношир" жамияти техникавий ва программавий воситалари базасида тайёрланиб,
Тошкент, "Ўзгипрөзем" Каргфабрикасида босилди. Муқимий кўчаси,
182.